

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Ústav světových dějin

**VLIV DRUHÉ BERLÍNSKÉ KRIZE NA ZAHRANIČNÍ
POLITIKU SPOLKOVÉ REPUBLIKY NĚMECKO**

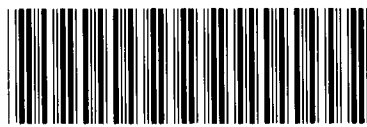
1958-1961

Vedoucí diplomové práce: Václav Horčíčka

2005

Petr Janoušek

fil 318 / 2009

2551118558

Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze

Za pomoc a cenné rady, které mi při práci poskytl,

děkuji

PhDr. Václavu Horčíčkovi, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci
vypracoval samostatně, pouze na základě
uvedených pramenů a literatury.

.....

Petr Janoušek

OBSAH

Obsah	4
Úvod.....	6
I. Vybrané problémy zahraniční politiky SRN a NDR v padesátých letech	11
Zapojení Spolkové republiky do západních struktur	11
Proměny poválečného statutu Berlína	15
Adenauer a Brandt.....	19
Cíle politiky NDR a SSSR po roce 1955	21
Mezinárodní postavení SRN po vstupu do NATO	25
II. Od Chruščovových ultimát k Ženevě (1958 – 1959)	32
Agresivní projev Chruščova.....	32
První sovětská nóta a západoněmecká reakce	38
Chruščov stupňuje tlak	46
Globkeho plán.....	51
Setkání Adenauera s Dullesem.....	53
Macmillan vstupuje na scénu	57
Politické hry západoněmecké sociální demokracie.....	62
Situace v SRN před ženevskou konferencí	69
Ženevská konference ministrů zahraničních věcí	71
III. Od Ženevy k Paříži (1959 – 1960).....	76
Eisenhowerovy cesty po Evropě	76
Návštěva Chruščova ve Spojených státech.....	78
Jednání západní koalice na podzim 1959.....	83

Nový program SPD a jeho dopad na jednání mezi Adenauerem a Brandtem	88
Politika SRN před květnovým setkáním mocností v Paříži	91
Krach pařížské konference	94
IV. Od Paříže k postavení zdi (1960-1961).....	100
Mezinárodní situace do konce roku 1960	100
Nástup Kennedyho administrativy	106
Vliv mezinárodních událostí na začínající volební boj mezi Adenauerem a Brandtem	109
Setkání Kennedyho a Chruščova	111
Situace v SRN a USA před uzavřením hranic v Berlíně	113
Stavba zdi	117
V. Dohra.....	124
VI. Epilog.....	131
Závěr	136
Seznam literatury a pramenů.....	140

ÚVOD

Spolkové republiky Německo se v padesátých letech dvacátého století postupně podařilo zařadit mezi standardní západoevropské země. Její členství v NATO a aktivní účast na procesu evropské integrace přispěly alespoň k částečné nápravě nepříznivé pověsti Německa získané za druhé světové války. Klíčovou osobou v tomto procesu byl spolkový kancléř Konrád Adenauer, který stál na čele hlavní vládní strany CDU. Především jeho zásluhou se podařilo, že SRN začala být vnímána s respektem. Rostoucí spolupráci mezi západními státy ovšem podstatně ohrozily události tzv. druhé berlínské krize, která na rozdíl od krize první, odehrávající se v druhé polovině čtyřicátých let, neznamenalá přímé ohrožení míru, ale konflikt mezi Východem a Západem tu měl spíše kabinetní a diplomatický charakter.

Prvním závažným problémem při popisu druhé berlínské krize je periodizace událostí. Ve své práci se držím tradičního pojetí, které za začátek krize považuje Chruščovovu diplomatickou aktivitu z listopadu 1958 a za její konec stavbu zdi v srpnu 1961. Například Michael Lemke však svůj výklad končí až v červnu 1963, v době Kennedyho slavné návštěvy Západního Berlína. Faktem však zůstává, že stavba zdi znamenala v dějinách druhé berlínské krize zásadní přelom. Po tomto aktu se pozornost světových velmocí začala postupně přesouvat jinam. I proto je podle mého názoru obvyklý přístup k této problematice vhodnější a výstižnější.

Druhá berlínská krize neznamenalá nikdy tak vyhocené nebezpečí válečného střetu mezi Východem a Západem jako například krize karibská. Symptomatické pro ni ale je, že obě strany se v jejím průběhu na možný válečný střet pečlivě připravovaly. V určitých fázích byla tak možnost vypuknutí války na evropském území zcela reálnou variantou. Největší obavou SRN bylo, že by případný konflikt byl veden na německém

území pomocí jaderných zbraní, čemuž se vládní garnitura v Bonnu snažila za každou cenu zabránit. Druhá berlínská krize nepochybně sehrála velkou roli i v procesu proměny západoněmecké zahraniční politiky. Již na první pohled je zřetelné, že se v jejím průběhu postupně upevňovaly vztahy SRN s Francií, naopak diplomatické vztahy SRN s anglosaskými mocnostmi prošly značnými výkyvy. Bez zajímavosti není ani zřetelný vliv krize na západoněmeckou politickou scénu, zejména na proměnu nejsilnější opoziční strany SPD (Sociálně demokratická strana Německa), která v průběhu krize pozměnila svoji politickou doktrínu a více se přiblížila vládnímu stanovisku.

Cílem této práce je nejen vykreslit průběh krize ale především zodpovědět několik výše uvedených otázek. Zejména: jakým způsobem ovlivnila druhá berlínská krize zahraniční politiku SRN? Co bylo příčinou jisté mezinárodní izolace Bonnu během krize? Jakým způsobem se s krizí vyrovnával kancléř Adenauer, který byl hlavní zahraničněpolitickou autoritou ve spolkové vládě? Kde tkví příčiny přerodu SPD ve stranu podporující členství v NATO a orientaci na Západ?

Klíčovým problémem se také ukazuje komunikace mezi vládní CDU/CSU a opoziční SPD. Během studia tohoto problému bylo třeba zvláště zohlednit vzájemnou korespondenci a osobní setkání mezi Konrádem Adenauerem a Willy Brandtem. Adenauer a Brandt patří k největším postavám německých dějin 20. století a jejich vzájemné výměny názorů zajímavým způsobem rozšiřují obvyklá podání dějin druhé berlínské krize. Zatímco Adenauera zastihly události krize spíše na sklonku politické kariéry, v roce 1957 zvolený západoberlínský starosta Brandt byl naopak na jejím začátku. Zatímco Adenauer měl ve své straně takřka absolutní vliv, Brandt se zprvu nacházel spíše na názorovém okraji v SPD.

Základem pro napsání této práce byly zejména vydané i nevydané prameny. Pro výzkum vztahu Adenauer-Brandt jsem získal původní dokumenty z archivu nadace Konráda Adenauera v Rhöndorfu. Zajímavými archivními tiskovými záznamy disponuje i Česká tisková kancelář. Nejprínosnější pro poznání diplomatických vztahů mezi SRN a SSSR jsou „Dokumente zur Aussenpolitik“ tzv. Moskau-Bonn, které mapují oficiální korespondenci mezi Moskvou a Bonnem v letech 1955-1973.¹ Ke studiu berlínské otázky slouží nejlépe „Dokumente zur Berlin-Frage 1944-1966“.² V této pramenné sbírce jsou k nalezení všechny významnější dokumenty týkající se zahraničněpolitických událostí v Berlíně, včetně dokumentů francouzské a americké provenience v německém překladu.

K poznání oficiálního stanoviska Bonnu k jednotlivým fázím krize byly použity protokoly ze zasedání spolkové vlády: „Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung“.³ Z anglicky psaných pramenných sbírek posloužily nejvíce „Foreign Relations of the United States“.⁴ Amerických záznamů k dějinám druhé berlínské krize existuje celá řada, bylo proto třeba vybrat jen ty relevantní. Kvalitní českou pramennou sbírkou je publikace sestavená Petrem Luňákem a Michalem Reimanem s názvem „Studená válka 1954-1964. Sovětské dokumenty v českých archivech“.⁵

¹ Dokumente zur Aussenpolitik, sv. III/1, hrsg. von Fritz T. Epstein, Boris Meissner etc., Moskau Bonn. Die Beziehungen zwischen der Sowjetunion und der Bundesrepublik Deutschland 1955-1973, Dokumentation, Köln 1975 (dále jen: Moskau-Bonn).

² Dokumente zur Berlin-Frage 1944-1966, sv. 18, hrsg. vom Forschungsinstitut der deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik in Zusammenarbeit mit dem Senat in Berlin, München 1967 (dále jen: Dokumente zur Berlin-Frage).

³ Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung , hrsg. von Hartmut Weber (dosud 12 sv. pro léta 1949-1959), 14 sv., Boppard 1982.

⁴ Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume IX, The Berlin Crisis, Department of State, Washington, DC 1993 (dále jen: FRUS).

⁵ Reiman, Michal, Luňák, Petr: Studená válka 1954-1964. Sovětské dokumenty v českých archivech, Brno 2000 (dále jen: Reiman-Luňák).

Z bohaté nabídky memoárové literatury se jako nejdůležitější ukazují paměti přímých účastníků hlavních událostí. Jsou jimi zejména vzpomínky Adenauera nebo Brandta.⁶ Velmi cenné poznatky poskytují i životní vzpomínky velvyslance SRN v Moskvě Hanse Krolla.⁷

Odborných prací k tématu druhé berlínské krize existuje celá řada. Souborných publikací ke specifickému západoněmeckému pohledu na hlavní události však již takový výběr není, zejména v českém prostředí. Je proto třeba se zaměřit na zahraniční produkci. Kvalitní prací z posledního období je především dílo Rolfa Steiningera „Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlin-Krise 1958-1963“.⁸ Sovětské a východoněmecké postoje během krize kvalitně dokumentují publikace z pera Hope Harrisonové. Je zde zúročeno dlouholeté studium východoněmeckých archivů, což je zřetelné i na její poslední knize „Driving the Soviets up the Wall. Soviet-east german relations, 1953-1961“.⁹ Známé jsou i state Vladislava Zuboka v rámci edice Cold War International History Project.¹⁰ Kvalitní monografie Konráda Adenauera napsali hlavně Henning Köhler a Hans-Peter Schwarz.¹¹ Naopak životopisy Adenauera, které vyšly v češtině, nejsou příliš přesvědčivé. Chyby, které se objevily v knize Charlese Williamse, byly napraveny jen

⁶ Adenauer, Konrad: *Erinnerungen 1945-1963*, 4 sv., Stuttgart 1965-1968; Brandt, Willy: *Erinnerungen*, Frankfurt a.M. 1989 (dále jen: Brandt 1989).

⁷ Kroll, Hans: *Lebenserinnerungen eines Botschafters*, Köln 1967 (dále jen: Kroll).

⁸ Steininger, Rolf: *Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlin-Krise 1958-1963*, München 2001 (dále jen: Steininger).

⁹ Harrison, Hope M.: *Driving the Soviets up the Wall. Soviet-east german relations, 1953-1961*, New York 2003 (dále jen: Harrison 2003); Harrison, Hope M.: *Ulbricht and the concrete „rose“: new archival evidence on the dynamics of soviet-east german relation and the Berlin crisis 1958-1961*, Cold War International History Project, Washington, DC 1993 (dále jen: Harrison 1993).

¹⁰ Zubok, Vladislav M.: *Kruschev and the Berlin crisis (1958-1962)*, Cold War International History Project, Washington, DC 1993 (dále jen: Zubok).

¹¹ Köhler, Henning: *Adenauer. Eine politische Biographie*, Berlin 1994 (dále jen: Köhler); Schwarz, Hans-Peter: *Adenauer. Der Aufstieg: 1876-1952*, sv. 2, Stuttgart 1991; *Der Staatsmann 1952-1967*, sv. 1, Stuttgart 1986.

díky precizní práci českého překladatele.¹² Kniha Miloslava Nováka dokonce nesnese přísnější vědecká kritéria.¹³

Časopisecké studie pochází především z následujících periodik: Deutschland Archiv, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Historický obzor, Historische Zeitschrift nebo Cold War History. Zdrojem důležitých faktů byly i dobové výtisky Frankfurter Allgemeine Zeitung a archiv České tiskové kanceláře čerpající ze zpravodajství západních i východních tiskových agentur. Nejaktuálnější českým příspěvky k tématu jsou články Václava Horčíčky v Historickém obzoru a Petra Luňáka v Cold War History.¹⁴ Pozoruhodná je i stať Vladimíra Nálevky, která je součástí knihy Z neznámých stránek historie.¹⁵

Příslušné knihy a články jsem získal mimo jiné během studijního pobytu na Rýnsko-vestfálské technické vysoké škole v Cáchách, v Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově a konečně také v Britské knihovně v Londýně.

¹² Williams, Charles: Adenauer, Praha 2002 (dále jen: Williams).

¹³ Novák, Miloslav: Kancelář Adenauer, Praha 1995.

¹⁴ Horčíčka, Václav, Druhá berlínská krize a politika Spolkové republiky. In: Historický obzor 11, 2000 č. 9-10, s. 217-225 (dále jen: Horčíčka); Luňák, Petr, Krushchev and the Berlin Crisis: Soviet Brinkmanship Seen from Inside. In: Cold War History, ročník 3, č. 2, 2003, s. 53-82 (dále jen: Luňák).

¹⁵ Nálevka, Vladimír: Hrátky s německou otázkou. In: Z neznámých stránek historie, Praha 2001 (dále jen: Nálevka 2001).

I. VYBRANÉ PROBLÉMY ZAHRANIČNÍ POLITIKY SRN A

NDR V PADESÁTÝCH LETECH

Zapojení Spolkové republiky do západních struktur

Úkolem této práce není detailně rozebrat okolnosti vzniku a první léta fungování Spolkové republiky. Přesto se některým základním událostem není možné vyhnout. Politický život se v západních okupačních sektorech rozvíjel jen postupně, přesto se již od konce druhé světové války jako klíčová postava prosadil Konrád Adenauer, dlouholetý křesťansko-demokratický politik a předválečný starosta Kolína nad Rýnem, který od poloviny prosince 1945 stál v čela nově konstituované Křesťansko-demokratické unie CDU. Po ustanovení Spolkové republiky (7. září 1949) byl Adenauer zvolen jejím kancléřem, tedy předsedou spolkové vlády, která ovšem měla vzhledem k okupaci země západními spojenci po několik prvních let jen omezenou pravomoc.

Zahraničněpolitickou suverenitu získala SRN 22. listopadu 1949 po podepsání tzv. Petersberské dohody. Tento akt ji fixoval do společenství západních států, což se plně shodovalo s Adenauerovými plány, neboť ten usiloval o zapojení země do procesu západoevropské ekonomické a vojenské integrace.¹⁶

¹⁶ SRN se zapojila do vznikajícího Evropského společenství uhlí a oceli. Smlouva o Montánní unii vstoupila v platnost 16. června 1952. Podílela se i na jednání o vytvoření Evropského obranného společenství (EOS), jehož existence byla stvrzena podpisem smlouvy 27. května 1952 v Paříži. Francouzská poslanecká sněmovna se však 30. srpna 1954 v hlasování vyslovila proti tomuto vojenskému seskupení. V reakci na vypuknutí Korejské války byl 9. července 1951 ze strany Francie, Velké Británie a USA oficiálně ukončen válečný stav s Německem. Dalším krokem na cestě k dovršení formální suverenity byl pro SRN podpis tzv. Generální smlouvy mezi Spolkovou republikou a třemi mocnostmi z 26. května 1952.

Zapojení SRN do západoevropské integrace a příprava na členství v NATO bylo s velkými obavami vnímáno zejména v Sovětském svazu. Podle představ oficiálně hláсанých Moskvou měl být německý prostor neutrální a nezávislý na obou blocích, což mělo Moskvě umožnit vést z NDR, kde byly pozice komunismu již jisté, expanzi na Západ. Pro Stalina byla rovněž důležitá kontrola hospodářsky silné oblasti v Porúří, kterou ovládala SRN.¹⁷

Jako taktickou kartu používal Stalin německou touhu po jednotě. V tomto duchu byla napsána i známá nota Kremlu z 10. března 1952, která byla zaslána třem západním mocnostem.¹⁸ Spolu ní byl prezentován sovětský návrh mírové smlouvy s Německem. V mnoha směrech byl tento návrh vstřícnější vůči Němcům, než jak tomu bylo v dřívějších sovětských plánech pro Německo. Nebyla zde ani zmínka o reparacích nebo o „demokratické transformaci“ ekonomiky. Naopak bylo zdůrazněno, že svobodnému hospodářskému rozvoji nebude nic bránit. Podle sovětského návrhu by sjednocené Německo mohlo disponovat i vlastní armádou nutnou k obraně země. Všechny okupační síly by musely opustit Německo nejpozději jeden rok po vstupu mírové smlouvy v platnost.¹⁹ V tento moment by se stalo možným i členství Německa v OSN.

Nejproblematictější bodem návrhu byla podmínka, že by sjednocené Německo nesmělo vstoupit do žádného vojenského seskupení, které by bylo zaměřeno proti kterémukoliv státu, jenž za druhé světové války bojoval proti Třetí říši. Zpochybněna by tím byla západní orientace politiky SRN a byl by také vyloučen eventuální vstup do NATO. Tento sovětský návrh byl namířen především proti jednání o Evropském

¹⁷ Loth, Wilfried: *Overcoming the Cold war. A history of Détente, 1950-1991*, Basingstoke 2002, s. 12 (dále jen: Loth 2002).

¹⁸ Loth, Wilfried: *Die Teilung der Welt 1941-1955*, München 1983, s. 292.

¹⁹ Loth 2002, s. 14.

obranném společenství. V odpovědi tří západních států z 25. března 1952 byl proto odmítnut. Pro Adenauera představovala neutralizace Německa nebezpečí stažení amerických sil z Evropy.

Ze stejných důvodů byl pro Západ nepřijatelný i návrh, se kterým sovětská vláda přišla 9. dubna 1952. Vybízela v něm k brzkému konání svobodných voleb v Německu za dozoru čtyř spojenců z druhé světové války, ale bez spoluúčasti OSN. Adenauer tuto možnost opět jednoznačně odmítl. Zajímavé však je, že přesně opačný názor měla opoziční SPD.

Současně se zařazováním SRN do západního společenství probíhala i integrace NDR do východního bloku. 26. května, tedy v den podpisu Generální smlouvy, došlo k uzavření dosud velmi propustných hranic mezi NDR a SRN a zároveň bylo v Berlíně uzavřeno několik přechodových bodů (dosud jich existovalo 150 až 200). Na začátku července 1952 pak Ulbricht oficiálně vyhlásil budování socialismu v NDR.

V případě, že by Západ se sovětskými návrhy souhlasil, měla Moskva připravený pečlivě propracovaný systém obstrukcí, jejichž pomocí chtěla dosáhnout svých mocenských cílů.²⁰ Poslední odmítavá nota Západu k sovětskému návrhu neutralizace přišla 23. září 1952, ale sovětská vláda již ani neodpověděla, neboť si patrně uvědomovala, že se jí proces vojenské a ekonomické integrace Západu nabourat nepodařilo.

Po smrti Stalina 5. března 1953 se v Sovětském svazu ujalo řízení státu kolektivní vedení za účasti Lavrentina Beriji jako ministra vnitra a šéfa bezpečnosti, Nikity Chruščova jako prvního tajemníka ÚV KSSS a Georgije Malenkova jako předsedy vlády. Vjačeslav Molotov se opět stal ministrem zahraničí a maršál Nikolaj Bulganin novým ministrem obrany.

²⁰ Nálevka 2001, s. 178.

Lavrentij Berija, který byl zpočátku rozhodující postavou, si dokonce údajně pohrával s myšlenkou přestat podporovat socializaci v NDR, pokud by došlo k neutralizaci a sjednocení Německa.²¹ Ze všech nástupců Stalina byl nejvíce nakloněn dohodě se Západem a paradoxně tak mohl nalézt spojence například v Churchillovi. Britský premiér předpokládal, že se stejně nepodaří odradit Němce od sjednocení a byl připraven hledat se Stalinovými nástupci velkorysý kompromis. Vzhledem k nedostatečné pramenné základně ale k dnešnímu dni stále nelze s jistotou určit, zda zmírnění poměrů v NDR a v dalších socialistických zemích bylo skutečným Berijovým úmyslem.²²

Po pádu Beriji a potlačení červnového protivládního vystoupení v NDR, bylo ale zřejmé, že je sovětská ochota k velkorysým ústupkům Západu u konce. Nové vedoucí duo Chruščov-Malenkov se rozhodlo vystupovat agresivněji.

K definitivnímu rozdělení karet v Německu došlo v roce 1954. Dne 23. října byly podepsány Pařížské dohody.²³ Jejich výsledkem bylo vytvoření Západoevropské unie, jejíž ozbrojené síly se podřizovaly velení NATO.²⁴ Zároveň bylo SRN zakázáno vyrábět zbraně hromadného ničení a vlastnit dálkové raketové střely, strategická bombardovací letadla a velké válečné lodě. Důležitá byla i Úmluva o vztazích mezi třemi západními mocnostmi a bonnskou vládou, což byla nově upravená Generální smlouva z roku 1952. Došlo tím k formálnímu odvolání okupačního režimu a k deklaraci suverenity SRN, byla však zachována svrchovanost západních velmocí

²¹ Loth 2002, s. 20.

²² Knight, Amy: Berija-Stalinův první pobočník, Praha 1995, s. 223-226.

²³ Loth, Wilfried: Der Weg nach Europa, Göttingen 1991, s. 112.

²⁴ Vznikla v roce 1955 transformací organizace Bruselské smlouvy a přijetím Itálie a SRN. Dlouho neměla větší politický ani vojenský význam, mimo jiné proto, že všechny členské země byly členy NATO. Teprve po roce 1984 získala unie nový smysl jako forma francouzsko-německé spolupráce. Její význam dále stoupl poté, co v říjnu 1987 přijala tzv. haagskou platformu o evropské obranné identitě.

v příslušných sektorech Berlína. V Paříži byl také podepsán protokol o přijetí Spolkové republiky do NATO.²⁵

Na rozdíl od smlouvy o Evropském obranném společenství nedošlo během ratifikace Pařížských dohod k zásadním problémům a bylo tak definitivně potvrzeno začlenění SRN na Západ. Politika kancléře Adenauera triumfovala. Reakcí Východu byl vznik samostatné vojenské aliance: Varšavské smlouvy, jejímž členem se stala i NDR.

Základním kamenem politiky spolkové vlády vůči východnímu bloku se stala tzv. Hallsteinova doktrína. Zformuloval ji státní tajemník na spolkovém ministerstvu zahraničí Walter Hallstein a její podstatou bylo, že Bonn nebude udržovat diplomatické styky se zeměmi, které uznaly NDR, s výjimkou SSSR.²⁶ Značně omezené byly i hospodářské kontakty. Spolková vláda se zároveň prohlásila za jedinou oprávněnou německou vládu. Podporu Hallsteinově doktríně vyslovily i západní mocnosti, a tak bylo rozdělení na Západ a Východ ještě zřejmější. Z mocenského hlediska tedy byla situace v rozděleném Německu relativně stabilizovaná. K jejímu významnějšímu narušení mělo dojít až v průběhu druhé berlínské krize.

Proměny poválečného statutu Berlína

Jedním z nejdůležitějších problémů SRN po jejím vzniku byl status Západního Berlína a jeho spojení se SRN. Pro přesnost je třeba shrnout klíčové okolnosti, které tento vztah vytvářely.

²⁵ Pařížské dohody vstoupily v platnost 5. května 1955 a SRN se tak oficiálně stala členem NATO. Srv. Nálevka, Vladimír: Světová politika ve 20. století (II.), Praha 2000, s. 18.

²⁶ Srv. Horčíčka, s. 217 ; Brandt 1989, 162.

Občanskoprávní podmínky pro status Berlína byly položeny dvěma významnými dokumenty. Prvním byl londýnský Protokol o okupačních zónách v Německu a správě velkého Berlína z 12. září 1944 s doplňující Dohodou o kontrolních institucích v Německu ze 14. listopadu 1944 ve znění z 1. května 1945. Na tomto základě bylo Německo rozděleno do čtyř okupačních zón. Nejvyšším orgánem spojenecké správy byla zřízena Spojenecká kontrolní rada pro Německo. V čele správy každého ze čtyř okupačních pásem měl stát hlavní velitel.²⁷ Berlín, jako hlavní město Třetí říše, byl také rozdělen na čtyři sektory a byl podřízen společné správě spojeneckých orgánů (později zvaných Spojenecká komandatura), které byly řízeny Spojeneckou kontrolní radou.

Jako problematická se pro západní spojence ukazovala zejména otázka přístupu do Berlína, který byl geograficky položen uprostřed sovětské zóny. Nebylo totiž dosaženo oficiální dohody mezi Sovětským svazem a západními spojenci, která by upravovala podmínky vstupu do Berlína. V praxi tak sice osobní a nákladní doprava (Francie, USA, Velká Británie) nepodléhala povinnosti prokázat se zvláštním povolením nebo projít speciální kontrolou. Každý, kdo cestoval do Berlína, však musel doložit svoji totožnost. Tato opatření platila i pro německé občany ze západních okupačních zón. Západ tuto praxi později považoval za důkaz toho, že vstup do města přes pozemní cesty je volný a není ho potřeba nijak smluvně upravit. Rozhodnutím Spojenecké kontrolní rady z 30. listopadu 1945 byly ustanoveny tři vzdušné koridory mezi SRN a Berlínem, které také nepodléhaly kontrole. Právě z důvodu, že neexistovala dohoda o pozemních přístupech, bylo později zpochybňováno zapojení východoněmeckého personálu do správy hranic Berlína.

²⁷ Tapper, Alexander: *Das Berlin-Problem und die Außenpolitik der BRD (1949-1963)*, seminární práce (nevydaná), Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen, Aachen 2001-2002, s. 3 (dále jen: Tapper).

Na londýnské konferenci tří okupačních mocností a zemí Beneluxu, jež se konala od 23. února do 6. března 1948, bylo domluveno, že ze tří západních zón bude vytvořen jednotný celek (Trizónie), který bude zahrnut do připravovaného Marshallova plánu. Kroky spojenců v této době již zřetelně směřovaly k ustanovení samostatného západoněmeckého státu. Dne 20. března 1948 opustil na protest proti chystané měnové reformě v Trizónii sovětský zástupce jednání Spojenecké kontrolní rady.

Následné události vešly do dějin pod názvem první berlínská krize.²⁸ Dne 24. června 1948 totiž Sověti uzavřeli pozemní a vodní přístupové cesty do Berlína. Spojenci tak byli nuceni zásobovat berlínské obyvatelstvo pomocí vzdušného mostu. Sověti vycházeli z toho, že Spojené státy jsou ochotny se z Berlína stáhnout. Podle nedávných výzkumů skutečně někteří Američané uvažovali o tom, že je třeba zaměřit pozornost jenom na západní část Německa.²⁹ Stalinovým cílem bylo proto blokádu postupně Západ z Berlína vyhnat, vzdušný most však fungoval nad očekávání dobře, a tak se musela Moskva postupem času svého plánu vzdát. 4. května bylo ve čtyřmocenském komuniké potvrzeno zrušení blokády a návrat k stavu před uzavřením hranic. Také byla potvrzena přítomnost západních spojenců ve městě, stejně jako obnovení dopravy na přístupových cestách.

Během blokády došlo též k rozdělení správních orgánů města na západní a východní. Malým okupačním statutem ze 14. května 1949 přejali západní spojenci třímocenskou zodpovědnost za západní samosprávné orgány.³⁰ Společným orgánem

²⁸ Srv. Laufer, Jochen, Die UdSSR und die Ursprünge der Berlin-Blockade 1944-1948. In: Deutschland Archiv 31, 1998, č. 4, s. 568-569.

²⁹ Scherstjanoi, Elke, Die Berlin-Blockade 1948/49 im sowjetischen Kalkül. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 16, 1998 č. 6., s. 498-499.

³⁰ Tapper, s. 5.

západních států a SSSR tak zůstaly jen Spojenecká centrála pro kontrolu vzdušného prostoru a správa vězení pro válečné zločince ve Spandau.

De iure však čtyřmocenská zodpovědnost za území celého Berlína zrušena nebyla, což mělo význam později, když Západ trval na zaručení volného přístupu do města. Pro Berlín to znamenalo, že se režim mezi oběma částmi města lišil od zavedené praxe na vnějších hranicích. Východní sektor města nebyl dlouho vnímán jako součást NDR. Vnější hranice Berlína byly garantovány Severoatlantickou smlouvou ze 4. dubna 1949. a

Dalším sporným bodem byla definice termínu Berlín. Magistrát Západního Berlína se považoval za jediný oprávněný berlínský orgán. V tomto duchu byl celý Berlín zanesen do západoněmeckého „Základní zákona“ jako součást SRN, i když západoněmečtí představitelé, kteří se na jeho tvorbě rovněž podíleli, měli reálnou pravomoc hovořit jen za „svoji“ část města.³¹ Západní spojenci však s tím souhlasili pouze za tu cenu, že zástupci Berlína nebudou mít ve Spolkovém parlamentu nebo ve Spolkové radě hlasovací právo.³² Článek 23 „Základního zákona“ předpokládal plné zapojení Berlína do činnosti SRN.

V podobném duchu byla zformulována i Berlínská ústava z 1. září 1950. Na jedné straně byla zdůrazněna její platnost pro celé město. Na druhé straně bylo řečeno, že Berlín se smí jen omezeně podílet na činnosti spolkových orgánů.³³

Z ekonomického hlediska se však začal Západní Berlín brzy SRN přibližovat. Spolková vláda měla totiž na starost tok peněz z Marshallova plánu, které byly určeny také pro Západní Berlín. Zákonem ze 4. ledna 1952 byl Berlín začleněn do finančního systému SRN. Podobný vývoj se odehrál i v ostatních správních oblastech ve městě.

³¹ Základní zákon tzv. Grundgesetz nahrazoval v SRN ústavu.

³² Tapper, s. 6.

³³ Tapper, s. 7.

Cílem spolkové vlády bylo postupně Berlín zapojovat do zahraničněpolitických smluv SRN, například do smlouvy o Evropském hospodářském společenství z roku 1957. Přítomnost spojenců ve městě se však i v padesátých letech ukázala výhodnou, protože osamocená SRN by byla příliš slabá na to, aby dostatečně garantovala jeho svobodu a bezpečnost.

Od poloviny padesátých byla strategie SRN v Berlíně více ofenzivní. V březnu 1956 se zde konalo první zasedání Spolkové rady, v říjnu první schůze spolkové vlády. Před vypuknutím druhé berlínské krize bylo tedy postavení Západního Berlína v rámci SRN stabilizované. Avšak vzhledem k neujasněnému vztahu s východní částí se dalo předpokládat, že situace ve městě se může zdramatizovat. Definitivně vyloučit se stále nedalo ani sjednocení Berlína na úkor odpoutání západní části od SRN. Spolková vláda se však tomuto nebezpečí snažila za každou cenu zabránit.

Adenauer a Brandt

Důležitým momentem pro komunikaci mezi Západním Berlínem a Bonnem byly vztahy mezi kancléřem a západoberlínským starostou. V období druhé berlínské krize, když se světová politika točila kolem Berlína, to platilo dvojnásobně. Funkce západoberlínského starosty byla z vnitropolitického i ze zahraničněpolitického pohledu významnější, než jak by tomu bylo za normálních okolností. 3. října 1957 se západoberlínským starostou stal Willy Brandt, politik z nastupující generace SPD.

Adenauer a Brandt se poprvé zřejmě setkali 7. září 1949.³⁴ Zejména v prvních letech svojí politické kariéry obdivoval Brandt šikovný Adenauerův styl vládnutí. V padesátých letech se mezi sociálními demokraty pohyboval na pravé části spektra.

³⁴ Küsters, Hanns Jürgen, Konrad Adenauer und Willy Brandt in der Berlin-Krise 1958-1963. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 40, 1992, č. 3, s. 487 (dále jen: Küsters 1992).

Jeho názory byly reformní, a proto neměly příliš širokou podporu mezi členskou základnou. Brandtovou hlavní myšlenkou byla spolupráce se Západem.³⁵ V tom se sice s Adenauerem shodoval, přesto ale svoji opoziční úlohu v žádném případě nezanedbával a při každé vhodné příležitosti politiku spolkové vlády kritizoval.

Brandtova kritika Generální smlouvy nemířila na západní směřování politiky jako takové, spíše se mu nelíbilo, že Západ nedostatečně vyjednával s Moskvou. Nebylo tak podle něj zažehnáno nebezpečí politického vzdalování Západního Berlína od SRN. V tomto smyslu se Brandt jako poslanec Spolkového sněmu tázal Adenauera, kdy přijde vhodný okamžik k vyjednávání se SSSR. Odpověď zněla, že teprve tehdy, až si Moskva uvědomí riziko vyplývající z jejího expanzivního chování. Brandtovy politické postoje byly značně odlišné od hlavního názorového proudu v SPD, který reprezentovali zejména předseda strany Erich Ollenhauer nebo jeho zástupce Herbert Wehner.³⁶

V roce 1955 vedení SPD podpořilo frankfurtský manifest, který protestoval proti Pařížským smlouvám. Brandt naproti tomu de facto schvaloval politiku spolkové vlády, i když zároveň vyzýval Bonn k věcnějšímu jednání se SSSR, což však bylo pro Adenauera nepředstavitelné.

Větší respekt k Brandtovi získal Adenauer až po jeho zvolení do funkce západoberlínského starosty. Brandt totiž v čele velké koalice za účasti CDU a SPD usiloval o přejímání spolkových zákonů. Přesto byl zpočátku jejich vztah plný nepřátelství a podezíravosti. Takto to alespoň Brandt pociťoval při své návštěvě Bonnu v roce 1957, pak se ale oběma mužům podařilo pragmaticky nalézt společné

³⁵ Küsters 1992, s. 489.

³⁶ Erich Ollenhauer 1901-1963, v roce 1918 vstoupil do SPD. V letech 1952-1963 byl předsedou SPD a předsedou frakce poslanecké frakce SPD ve Spolkovém sněmu.

politické téma-ulehčení životní situace pro obyvatele Berlína.³⁷ Dne 2. října 1958, těsně před vypuknutím berlínské krize, Adenauer navštívil Brandta v Berlíně.

V průběhu padesátých let je u Brandta možné objevit zárodky pozdějších pilířů jeho politiky: těsná spolupráce se Západem a otevřená snaha o jednání s Východem. Naproti tomu spolková vláda před vypuknutím krize trvala na svých programových základech, kterým byla sice také kooperace se Západem, avšak důležitou roli hrála také Hallsteinova doktrína.

Cíle politiky NDR a SSSR po roce 1955

V první polovině padesátých let se stabilizovalo postavení NDR v rámci východního bloku. Pro vedení NDR to znamenalo, že sjednocení Německa se stalo spíše politickou kartou než reálným programem. Po roce 1956 zmírnila Moskva svůj tlak na NDR. V Kremlu již nepanoval strach, že by se tento stát mohl vydat jinou než socialistickou cestou. Projevovalo se to i tím, že ubylo sovětských poradců například v plánovací komisi nebo v hospodářských ministerstvech. V mnoha ohledech se však NDR vydala jiným směrem než SSSR. První tajemník SED (Jednotná socialistická strana Německa) a nejdůležitější muž státu Walter Ulbricht se bránil destalinizaci a procesu uvolnění, který následoval po XX. sjezdu KSSS. I tak si ale Chruščov zachoval v NDR klíčový vliv. Určoval například i délku vojenské služby.

Problémem se však ukázala nízká výkonnost hospodářství NDR, zvláště patrná v porovnání s druhou částí Německa. Cílem NDR tedy bylo zlepšit vlastní situaci a narušit ekonomickou integraci SRN do Západní Evropy, nedisponovala však k tomu potřebnými prostředky.³⁸ Prakticky jedinou možností bylo neupřímné volání po

³⁷ Küsters 1992, s. 491.

³⁸ Lemke, Michael: Die Berlinkrise 1958-1963. Interessen und Handlungsspielräume der SED im Ost-West Konflikt, Berlin 1995, s. 22.

německé jednotě. Aby byl tento pokus úspěšný, nehovořilo se od roku 1956 až do stavby zdi z taktických důvodů o socialistickém charakteru sjednoceného státu. I když se jednalo spíše o trik, někteří vrcholní představitelé SED tuto tezi zcela vážně podporovali. Jednalo se zejména o Ulbrichtovy stranické konkurenty Karla Schirdewana a Ernsta Wollwebera.³⁹ K Ulbrichtově verzi se na začátku roku 1956 připojil také předseda vlády Otto Grotewohl, který prohlásil, že sjednocení nemůže proběhnout bez zachování výdobytků socialismu. I přesto ale byla další veřejná prohlášení ze strany NDR relativně umírněná.

Reakcí na Hallsteinovu doktrínu bylo vyjádření ministra zahraničí Lothara Bolze, v kterém sice byla uznána existence SRN, nikoliv však její zákonnost.⁴⁰ Plně to odpovídalo východoněmecké teorii o vzniku dvou suverénních německých států. V letech 1955/1956 provedla NDR další kroky, aby oba státy separovala. Byl ztížen poštovní styk, byl snížen počet telefonních linek, byl zakázán pohraniční styk a konečně byl zaveden ochranný hraniční režim.

Největším problémem se postupně stal masový útěk občanů na Západ. Přinášel nejen ekonomické potíže v podobě ztráty pracovních sil, ale také komplikoval mezinárodní uznání NDR. Celkově mezi léty 1949 a 1961 opustilo NDR 2,7 miliónů obyvatel. První skutečné starosti spojené s uprchlíky byly vnímány již v roce 1950, lidová policie začala monitorovat přesuny obyvatelstva. Avšak až v roce 1952 byla vytvořena speciální komise k zastavení uprchlického proudu.⁴¹ Byla dokonce vedena kampaň, která měla lákat západoněmeckou inteligenci do NDR, její výsledky však byly mizivé. Útěk obyvatel z NDR byl naopak vnímán jako sabotáž. Dne 11. prosince

³⁹ Tamtéž, s. 25.

⁴⁰ Tamtéž, s. 26.

⁴¹ Ross, Corey, „...sonst sehe ich mich veranlasst, auch nach dem Westen zu ziehen“. „Republikflucht“, SED-Herrschaft und Bevölkerung vor dem Mauerbau. In: Deutschland Archiv 34, 2001, č. 4, s. 615.

1957 byl schválen tzv. pasový zákon, který zvyšoval trest za neoprávněné opuštění republiky až na tři roky. Stejně tak kriminalizoval plánování, přípravu a podporu útěku.

Důvodů pro ekonomické potíže NDR byla celá řada. Těmi hlavními však byly nedostatek moderních technologií, nouze v surovinové oblasti a ekonomická závislost na SSSR, ale také i na SRN. Zadlužení NDR u SSSR dosahovalo koncem roku 1956 650-750 miliónů rublů. Sovětský svaz se snažil NDR maximálně podporovat, i když její životní úroveň byla vyšší než v samotném SSSR. Pátý stranický sjezd SED (od 10. do 16. července 1958) stanovil za cíl do dvou let předejnat údaje, které ve spotřebě na hlavu v oblasti důležitých potravin vykazovala SRN.

NDR byla ve druhé polovině padesátých let pevnou součástí východního bloku, musela proto pozorně sledovat vývoj událostí v Moskvě, který byl klíčový i pro tvorbu domácí východoněmecké politiky. Motivací SSSR k vyvolání druhé berlínské krize byla víra, že je možné se Západem vyjednat nový status pro Berlín a vyřešit tím část ekonomických potíží NDR. V tom se Ulbricht s Chruščovem shodoval.

V roce 1958 Chruščov nahradil Bulganina ve funkci ministerského předsedy a stal se zároveň nejvyšším stranickým a vládním představitelem. Dostal tak do ruky všechny potřebné mocenské nástroje k tomu, aby mohl aktivněji provádět svoji politiku. Zároveň se mu tak podařilo úspěšně čelit tlaku Molotovovy skupiny, která považovala dohody se Spojenými státy, pokud by nezastavily vyzbrojování SRN, za prohru SSSR. Přesto základní rysem Chruščovovy politiky bylo agresivními kroky čelit možnému vyzbrojení Bundeswehru nukleárními zbraněmi.

U sovětských činitelů byl tento strach čitelný již několik let (k této otázce více viz další kapitola, pozn. P.J.). V instrukci, kterou 17. prosince 1955 od politbyra ÚV KSSS obdržel sovětský velvyslanec v Bonnu Andrej Smirnov, byl kladen důraz na monitorování snah vyzbrojit Spolkovou republiku jadernými střelami. Základem

politiky SSSR vůči Německu se měla stát snaha o normalizaci vzájemných vztahů. Cílem bylo pokud možno nabourat členství SRN v NATO.

V roce 1957 Adenauer a ministr zahraničí Heinrich von Brentano velvyslanci Smirnovovi sdělili, že SRN je po formální stránce jen krok od přijetí jaderného programu. Chruščov reagoval podrážděně a od této chvíle nechtěl s Adenauerem udržovat zvláštní korespondenční vztahy.

I když v létě 1958 francouzský předseda vlády Charles de Gaulle odvolal plánovaný společný francouzsko-německý jaderný program (rozhodl se vybudovat vlastní nukleární síly) sovětský strach z vyzbrojení SRN nadále přetrvával. Dalším důvodem, proč SSSR sledoval vývoj ve Spolkové republice se znepokojením, byl Adenauerův veřejný požadavek na znovusjednocení Německa, které by mělo proběhnout za západoněmeckých podmínek, tedy způsobem, který by pro SSSR fakticky znamenal ztrátu politického vlivu v tomto regionu. Politické špičky se obávaly také případné ztráty vlivu v Polsku, pokud by došlo k tomu, že by byl středoevropský prostor podmaněn rozvíjející se západoněmeckou ekonomikou.⁴²

S řešením přišel Smirnov, který ve svém memorandu z 5. října 1958 navrhol prvnímu tajemníkovi SED Waltru Ulbrichtovi, aby oba státy více spolupracovaly a zabránily tak rozmachu SRN: „Situace v západním Německu se však ubírá nevídaným směrem, formování Bundeswehru pokračuje, atomové vyzbrojování je legalizováno. Naším společným úkolem musí být dobrá spolupráce a podniknutí protiofensivy.“⁴³

V říjnu 1958 se SSSR z hlediska mezinárodních vztahů nacházel v komplikované situaci, musel totiž čelit závažnému konfliktu mezi Spojenými státy a Čínou, svým obtížným spojencem v rámci východního bloku. Chruščov varoval Mao Ce Tunga,

⁴² Zubok, s. 8.

⁴³ Tamtéž, s. 9.

čínského vůdce, před připravovanou okupací několika ostrůvků nedaleko čínského pobřeží, které dosud byly pod vládou Tchaj-wanu a Kuomintangu. V případě eskalace konfliktu by totiž SSSR mohl ztratit roli politického a vojenského vůdce východního bloku, čemuž hodlal Chruščov za každou cenu zabránit.

Podobně ministr zahraničí USA John Foster Dulles usiloval o zachování statu quo, jak v otázce ostrůvků ve Žlutém moři, tak v Berlíně. Zde tedy spočívá paralela mezi situací v Číně a Německu. Dulles usiloval o celosvětové uznání koncepce dvou Čín a podle Ulbrichta mohl pod podobným tlakem uznat i koncepci dvou německých států. Jedním z prvních příznaků nadcházející krize byl veřejný projev Ulbrichta z 27. října 1958, ve kterém prohlásil, že Západní Berlín leží na území suverénní NDR.⁴⁴

Jak Ulbricht tak Chruščov se v období těsně před vypuknutím krize nacházeli pod značným tlakem. Druhá berlínská krize byla vlastně jednou z možností, jak se tohoto tlaku zbavit.

Mezinárodní postavení SRN po vstupu do NATO

Po vstupu do NATO, bylo primární cílem Bonnu udržet jednotu a akceschopnost tohoto sdružení, které garantovalo bezpečnost Spolkové republiky. Klíčové především bylo vypořádat se s následky Suezské krize z roku 1956.⁴⁵ Zásadní otázkou byla pro Adenauera rovněž vojenská přítomnost Západu v Berlíně a v Německu. Pevnou podporu Západu očekával Bonn i v otázce znovusjednocení, kterého mohlo být

⁴⁴ Harrison 1993, s. 19.

⁴⁵ Francie a Velká Británie vpadly po dohodě s Izraelem do Egypta. Jejich válečné akce byly zastaveny až díky intervenci Washingtonu.

dosaženo jedině tehdy, pokud bude německá vláda na celém území zvolena demokraticky.⁴⁶

Přestože v padesátých letech byly Spojené státy nejdůležitějším partnerem Bonnu, byl Adenauer zklamán plány americké administrativy a vedením NATO, které podle něj jen posilovaly bojechtivost sovětského Ruska. Základem Adenauerovy bezpečnostní politiky byla snaha vyvolat jednání o konvenčním odzbrojení v Evropě, které by vedly členské státy NATO a Varšavské smlouvy. V průběhu roku 1957 neustále loboval za postup v rozhovorech o této otázce. Cílem při tom bylo snížit sovětský náskok v rovině konvenčních zbraní na úkor jaderných, což podle kancléře mohlo přinést Evropě bezpečnostní stabilitu. Tento postup byl reakcí na tzv. Radfordův plán, strategický koncept USA, který předpokládal vést případnou válku v Evropě od začátku nikoliv konvenčními ale jadernými zbraněmi. Na počátku léta 1956 Adenauer proti tomu protestoval u Dullese. Spolková vláda se obávala škod, které mohly evropské státy při tomto druhu konfliktu utrpět. Adenauer usiloval o rovnováhu jak v konvenčních, tak v jaderných zbraních.

Kancléřův vztah k jaderným zbraním byl v mnoha ohledech rozpolcený. Smluvně bylo zakotveno, že SRN nesmí jaderné zbraně vyrobit nebo je samostatně vlastnit. Podle Adenauera však nebylo vyloučeno, že se k jejich kontrole Spolková republika dostane prostřednictvím NATO. Za důležité považoval vlastnictví jaderných zbraní i první ministr pro atomové otázky a od podzimu 1956 po šest let spolkový ministr

⁴⁶ Gearson, John P.S., Schake, Kori: *The Berlin Wall Crisis. Perspectives on Cold War Alliances*, Basingstoke 2002, s. 126 (dále jen: Gearson-Schake).

obranu Franz Josef Strauss.⁴⁷ Přestože měl Adenauer se Straussem jisté spory, klíčová rozhodnutí v jaderných otázkách po dohodě s ním činil kancléř.⁴⁸

V letech 1957-1958 probíhala na půdě NATO diskuse o umístění taktických nukleárních zbraní v několika zemích Evropy, včetně SRN. Oficiální nabídka na rozmístění hlavic středního doletu byla učiněna radou NATO 19. prosince 1957. V březnu 1958 Spolkový sněm po bouřlivé debatě vyslovil souhlas s přijetím nukleárních zbraní do výzbroje Bundeswehru.⁴⁹ Spojené státy však po SRN požadovaly jen to, aby učinila přípravy nutné k vybavení taktickými atomovými zbraněmi. Jejich hlavice měly nadále zůstat v amerických skladech.⁵⁰

Proti vyzbrojení Bundeswehru atomovými zbraněmi vystupovala zejména SPD, podle které by o otázce jejich držení mělo rozhodnout lidové referendum. Názory sociálních demokratů se v roce 1958 blížily v některých aspektech sovětské linii. SPD dokonce považovala za nadějný návrh polského ministra zahraničí Adama Rapackého, který vznikl v letech 1957-1958.⁵¹ Jeho podstatou bylo zřízení bezatomového pásma ve střední Evropě, které by zahrnovalo i Německo.

Pro Bonn však vyzbrojení SRN jadernými zbraněmi nepředstavovalo jedinou možnost. Kromě konvenčního uvažoval Adenauer i o všeobecném jaderném odzbrojení a byl ochoten přistup SRN k nukleárním zbraňovým systémům za dohodu

⁴⁷ Schwarz, Hans-Peter, Adenauer und die Kernwaffen. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 37, 1989, č. 4, s. 569 (dále jen: Schwarz 1989).

⁴⁸ Adenauer se však musel vyrovnat také s tlakem německého veřejného mínění, které se stavělo proti vyzbrojení Bundeswehru jadernými zbraněmi. Symbolem tohoto proudu se stalo tzv. Göttingenské prohlášení, ve kterém se přední němečtí atomoví fyzici vyslovili proti nukleárnímu zbrojení. Srv. Schwarz, Hans-Peter: Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949-1957, sv. 1, Stuttgart 1981, s. 360 (= Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 2. sv.).

⁴⁹ Gearson-Schake, s. 127.

⁵⁰ Maiziére, Ulrich de: Zur Mitwirkung der Bundesrepublik Deutschland an der Nuklearstrategie der NATO (1955-1972). In: Bracher, Karl Dietrich, Funke, Manfred, Schwarz, Hans-Peter: Deutschland zwischen Krieg und Frieden, Bonn 1990, s. 280.

⁵¹ Herzfeld, Hans: Das geteilte Deutschland. In: Cornides, Wilhelm, Mende, Dietrich, Wagner, Wolfgang: Die Internationale Politik. Jahrbücher des Forschungsinstituts der deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, München 1971, s. 578.

v tomto smyslu vyměnit. Podobnou nabídku měl učinit na setkání s prvním náměstkem ministerského předsedy SSSR Anastasem Mikojanem v dubnu 1958, do vypuknutí berlínské krize však nedostal jednoznačnou odpověď.⁵² Adenauer si také uvědomoval, že v souvislosti s jaderným vyzbrojením je třeba postupovat maximálně opatrně vzhledem k protiválečným náladám občanů Spolkové republiky.⁵³

V období těsně před vypuknutím krize probíhala též debata o německé otázce. Spolkový sněm a Spolková rada v červenci 1958 formálně navrhly vytvoření čtyřmocenské skupiny minimálně na úrovni velvyslanců, s úkolem připravit řešení německého problému. Základem přístupu západních států však bylo vyslání svobodných voleb.

NDR učinila 5. září po koordinaci s Moskvou protinávrh, jehož základem bylo vytvoření společné německé komise pro znovusjednocení. Motivací NDR a SSSR bylo nedopustit přečíslení Západem, jaké Moskvě hrozilo ve čtyřmocenské komisi. Tato iniciativa byla podpořena sovětskou nótou z 18. listopadu.

Cílem Bonnu bylo v době zostřené mezinárodní situace navázat lepší vztahy s Francií. Dne 14. září se Adenauer sešel s francouzským premiérem de Gaullem v Colombey-les-deux-Eglises. Shodli se na tom, že je třeba zlepšit vzájemnou spolupráci. Moskva na toto setkání reagovala velmi podrážděně. Podle Chruščova dokonce spojenectví Francie a SRN mohlo vést k válce.⁵⁴

Ze sovětského pohledu bylo klíčové setkání velvyslance Smirnova s Adenauerem, které se uskutečnilo 14. října 1958. Smirnov měl za úkol získat podporu pro projekty

⁵² Gearson-Schake, s. 129.

⁵³ Zatímco k otázce jaderného vyzbrojení Bundeswehru se západoněmecká veřejnost stavěla negativně, pokud jde o mírové využívání atomové energie, panovala mezi léty 1955-1956 ve Spolkové republice euforie: přesvědčení, že zvýšenou potřebu elektřiny v domácnostech by měly pokrýt jaderné elektrárny. Srv. Metzler, Gabriele, Am Ende aller Krisen? Politisches Denken und Handeln in der Bundesrepublik der sechziger Jahre. In: Historische Zeitschrift 275, 2002, č. 1, s. 66.

⁵⁴ Adenauer, Konrad: Erinnerungen 1955-1959, Stuttgart 1967, s. 439 (dále jen: Adenauer 1967).

všeobecného odzbrojení, zákazu jaderných pokusů a svolání konference šéfů vlád. Snahou Moskvy bylo předejít nebezpečí, které by vzniklo umístěním jaderných zbraní na území SRN. Moskva si totiž nemohla dovolit odpovědět na iniciativu NATO stejným opatřením, kterým by v tuto chvíli bylo jen rozmístění jaderných střel na území svých východních partnerů. Kromě toho, že Sověti nedisponovali dostatečným počtem jaderných zbraní, vedl by takový postup k nekontrolovatelné militarizaci studené války, což v tuto chvíli nechtěl Chruščov riskovat.⁵⁵

Adenauer během setkání Smirnova ujistil, že je pro všeobecné odzbrojení a s tím spojený zákaz jaderných pokusů, avšak jeho představa jak k tomu dospět se od sovětské lišila. Kancléř požadoval pevné záruky na obou stranách a odmítal zřízení jakýchkoliv speciálních odzbrojovacích zón ve střední Evropě. V rámci tohoto procesu nechtěl dopustit mezinárodní uznání NDR.

K otázce poskytnutí jaderných zbraní Bundeswehru kancléř Smirnovi sdělil, že k tomu může dojít teprve za tři roky v rámci NATO a jenom v případě, že selže odzbrojovací proces.⁵⁶ Adenauer se snažil evidentně Moskvu uklidnit a možné vyzbrojení Bundeswehru jadernými zbraněmi příliš nezdůrazňovat. Moskvu však kancléřovo vysvětlení neuklidnilo a hrozba jaderných zbraní v rukou Bonnu pro ni byla stále reálná. Naopak Adenauer obvinil vládu NDR, že obyvatelstvo v Berlíně tyranizuje. Neshody mezi SSSR a Bonnem tak byly před vypuknutím krize velmi zřetelné. Na tomto faktu nezměnily nic ani dobře vybudované kontakty velvyslance SRN v Moskvě Hanse Krolla.⁵⁷

S oběma anglosaskými mocnostmi (Velká Británie, Spojené státy) měla SRN před vypuknutím druhé berlínské krize vztahy relativně stabilizované. Zejména první

⁵⁵ Luňák, s. 57.

⁵⁶ Adenauer 1967, 441-442.

⁵⁷ Kroll, s. 360-370.

polovina roku 1958 byla obdobím dobrých vztahů mezi Bonnem a Londýnem. Přispěla k tomu i Adenauerova návštěva britské metropole. Mezi britským premiérem Haroldem Macmillanem a Adenauerem sice nefungovalo tak silné osobní pouto jako později mezi kancléřem a de Gaullem, přesto se obě vlády respektovaly. Macmillan však, zejména vzhledem ke svým bojovým zážitkům z první světové války, stále považoval Německo za militaristický stát.⁵⁸ Zároveň si uvědomoval, že pokud chce vykonávat vliv na zahraniční politiku SRN, musí získat Adenauera na svoji stranu.

Britský premiér usiloval o vytvoření Evropské oblasti volného obchodu za účasti Evropského hospodářského společenství a potřeboval k tomu podporu Bonnu. Chtěl přitom využít rozporů mezi Francií a SRN, které vznikly po té, když de Gaulle na setkání s Adenauerem v Colombey-les-deux-Eglises přišel s návrhem na vytvoření triumvirátu Francie, USA a Velké Británie se zvláštními kompetencemi v rámci NATO. Bonn tento nápad velmi popudil, a tak britská vláda očekávala poškození vztahů mezi Spolkovou republikou a Francií. Avšak vzhledem k tomu, že tento návrh Paříže nenašel ve Washingtonu ani v Londýně prakticky žádnou odezvu, soustředil se de Gaulle na suverénní francouzskou bezpečnostní politiku. Vztahy mezi SRN a Francií tak prakticky nebyly poškozeny.

Britská vláda se nicméně po setkání v Colombey-les-deux-Eglises snažila vůči spojencům ukázat nezávislost. U SRN tím však jen vzbudila nedůvěru. Nic na tom nezměnila ani říjnová návštěva Macmillana v Bonnu. Macmillan během ní prohlásil, že se Velká Británie nemůže vojensky podílet na obraně kontinentu, který mu vyhlásil hospodářskou válku.⁵⁹ Ze strany Macmillana to sice byl jen taktický manévr, který

⁵⁸ Lee, Sabine: Pragmatism versus Principle? Macmillan and Germany. In: Aldous, Richard, Lee, Sabine: Harold Macmillan : aspects of a political life, Basingstoke 1999, s. 113 (dále jen: Lee 1999).

⁵⁹ Mauer, Victor, Macmillan und die Berlin-Krise 1958/1959. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 44, 1996, č. 1, s. 244 (dále jen: Mauer).

však jasně signalizoval rozpory mezi Londýnem a Bonnem. Právě v tomto období začalo docházet k erozi vzájemných vztahů.⁶⁰

Jestliže se Spolková republika v některých problematických oblastech od svých západních spojenců lišila, v hlavních bodech jako byla ochota udržovat vojenské základny na území SRN a Západního Berlína, panovala shoda. Právě její pevnost se však Sovětský svaz odhodlal vyzkoušet.

⁶⁰ Lee 1999, s. 119.

II. OD CHRUŠČOVOVÝCH ULTIMÁT K ŽENEVĚ (1958-1959)

Agresivní projev Chruščova

Signály o zostření relativně klidné mezinárodní situace přicházely již před tím, než Nikita Chruščov moskevským projevem z 10. listopadu 1958 krizi skutečně odstartoval.⁶¹ V této souvislosti je třeba zodpovědět několik základních otázek. Jakou měl Chruščov motivaci k rozpoutání krize? Jak se šokující listopadový vývoj promítl do vnitřní politiky v SRN? Co znamenala druhá berlínská krize pro stále ještě živou myšlenku německého znovusjednocení? Jakou roli hrály v první fázi krize sovětské obavy z jaderného vyzbrojení SRN?

Jak již bylo řečeno, druhá berlínská krize byla spuštěna nejvyšším sovětským vůdcem v listopadu 1958. V moskevském sportovním paláci Chruščov přednesl u příležitosti návštěvy nejvyššího polského stranického představitele Wladysława Gomulky velmi agresivní a útočný projev. Mimo jiné v něm kritizoval spolkovou vládu, že ještě nenavázala diplomatické styky s NDR. Hlavním bodem jeho filipiky ovšem byla výzva směřovaná vládám Velké Británie, Francie a USA, aby uzavřely s Německem (myšleno s NDR a SRN) mírovou smlouvu.⁶² Chruščov dokonce hovořil o porušení postupimské dohody ze strany západních vlád a vyhrožoval předáním sovětských pravomocí vládě NDR.⁶³ Nejpodstatnějším důvodem, proč měla být podle

⁶¹ Peter Bender dokonce hovoří o tom, že 27. listopadu skončil první pokus o uvolnění v poválečných dějinách. Srv. Bender, Peter: *Neue Ostpolitik, Vom Mauerbau zum Moskauer Vertrag*, München 1989, s. 53 (dále jen: Bender 1989).

⁶² Podle názoru Vladislava Zuboka některé archivní záznamy dokazují, že Chruščovovy hrozby byly jen pouhou improvizací. Srv. Zubok, s. 12.

⁶³ Nejvyšší sovětský představitel měl na mysli protokol, který byl schválen během poslední konference Velké trojky, jež se konala od 17. července do 2. srpna 1945 v zámečku Cecilienhof v Postupimi u Berlína. V tomto dokumentu byla zakotvena politická a ekonomická pravidla, kterými se měla řídit

Chruščova porušen duch postupimské konference, bylo připravované vyzbrojení SRN jadernými zbraněmi.⁶⁴ I když to ve svém projevu přímo nezmínil, bylo Chruščovovi trnem v oku i členství SRN v NATO.

V tomto bodě je možné rozpoznat skutečný strach Chruščova z vojensky silného Západního Německa. V logice sovětské koncepce rovnováhy moci znamenalo jakékoliv vychýlení současného stavu smrtelné nebezpečí pro komunistický režim.

Spolková vláda pochopila, že na Chruščovovy slovní útoky a obvinění je třeba odpovědět rychle, a tak s odezvou nečekala dlouho. Již 12. listopadu přispěchala s prohlášením, ve kterém zopakovala odhodlání spojenců a spolkové vlády trvat na současném statu quo v Berlíně, tedy stavu vyplývajícího z jednání postupimské konference.⁶⁵ Toto své pevné odhodlání zopakovala i v nótě určené vládě SSSR ze 17. listopadu.⁶⁶

Kromě těchto tradičních diplomatických kroků se ovšem v období po 10. listopadu 1958 vedlo několik mimořádně zajímavých neformálních jednání, která nejlépe dokreslují počínající atmosféru krize. Jejich cílem bylo především uklidnit mezinárodní situaci. Chruščovova řeč nevedla ještě k ostré krizi, a tak se zde zúčastněným stranám nabízel prostor pro jednání.

správa Německa během počátečního období okupace. Spojenci se mimo jiné zavázali, že budou dodržovat politiku tzv. čtyř D – denacifikace, demokratizace, demilitarizace a demonopolizace Německa. Spojenci se ale neshodli na výšce a na rozdělení reparací. Sovětskému svazu bylo povoleno čerpat odškodnění z vlastní okupační zóny. Západní mocnosti odmítli i Stalinův požadavek, aby se Moskva podílela na spolukontrolě Porúří. Srv. Morsey, Rudolf: Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969, München 1990, s. 3 (dále jen: Morsey).

⁶⁴ Rede des sowjetischen Partei- und Regierungschefs Chruschtschow im Moskauer Sportpalast am 10. Novevember 1958 zur Deutschland- und Berlin-Frage (Auszüge) č. 1. In: Moskau-Bonn, s. 455-458.

⁶⁵ Na postupimské konferenci bylo dohodnuto, že vrcholným orgánem správy se stane Spojenecká kontrolní rada pro Německo. V čele správy každého ze čtyř okupačních pásem měl stát hlavní velitel (Georgij Žukov za SSSR, Dwight D. Eisenhower za USA, Bernard Montgomery za Velkou Británii a Jean de Lattre de Tassigny za Francii).

⁶⁶ Erklärung der Bundesregierung vom 12. November 1958 zum Vier-Mächte-Status von Berlin č. 2, Note der Bundesregierung an die Sowjetregierung vom 17. November 1958 betreffend die Wiederherstellung der Einheit Deutschlands č. 3. In: Moskau-Bonn, s. 458-459.

Zřejmě nejznámější dokladem této tendence jsou počiny západoněmeckého velvyslance v Moskvě Hanse Krolla. Kroll se 22. listopadu prostřednictvím rakouského velvyslance v Moskvě a svého dobrého přítele Norberta Bischoffa dozvěděl o nejnovější sovětské iniciativě. Bischoff byl totiž osobně požádán ministrem zahraničí SSSR Andrejem Gromykem, aby Krollovi předal sovětskou nótu s překvapivými požadavky. Jádrem sovětského návrhu byla nabídka k jednání, která ovšem byla podmíněna tím, že se Bonn vzdá jaderného vyzbrojení a v rámci politiky uvolnění napětí uzná NDR.⁶⁷ Kroll takovouto iniciativu přivítal, osobně byl vždy nakloněn maximálně vstřícnému postoji vůči Moskvě a hodnotil sovětskou nabídku k jednání jako vážně míněnou.

V tomto duchu informoval svého nadřízeného ministra zahraničí SRN Heinricha von Brentana a žádal ho, aby se sovětským návrhem k jednání souhlasil. Svolení k rozhovorům však nedostal ani od ministra zahraničí, ani od spolkového kancléře Adenauera, se kterým se Kroll kvůli tomu speciálně sešel 24. listopadu. Adenauer totiž neměl chuť se Sověty vyjednávat na základě pro něj nepřijatelných požadavků. Důvodem k tomu bylo přesvědčení, že s Chruščovem se dá hovořit pouze z pozice síly. Kancléř v listopadu 1958 hájil vůči Kremlu tvrdé stanovisko a nepřicházely pro něj v úvahu jakékoliv ústupky ze strany SRN.⁶⁸ I tento zdánlivě neotřesitelný politický postoj měl být na začátku příštího roku částečně revidován. Stalo se tak v tzv. Globkeho plánu (více viz další kapitoly, pozn. P. J.).

Kroll však byl vůči Sovětům vstřícnější a věřil, že se chtějí domluvit se Západem na kompromisu. Ve svých pamětech uvádí, že mezi 10. a 27. listopadem byla v politbyru vedena vážná diskuse, zda-li je dobré ještě více vyostřit sovětský postup vůči

⁶⁷ Kroll, s. 390.

⁶⁸ Loth 2002, s. 47.

Západu.⁶⁹ (Skutečně se tak stalo sovětskou nótou z 27. listopadu). Údajně se proti tomu vyslovili Mikojan, předseda prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Kliment Vorošilov a první náměstek ministerského předsedy Alexej Kosygin.⁷⁰ Ačkoliv je zatím obtížné ověřit pravdivost Krollova tvrzení, je zřejmé, že sovětské jednání před skutečným vypuknutím berlínské krize bylo zčásti jen dílem improvizace. Stejně tak se nabízí otázka, zda-li byla sovětská nabídka k jednání myšlena vážně. Podle dostupných pramenů opět těžko soudit, nicméně se zdá, že sovětská politika v této době byla podmíněna strachem z jaderného vyzbrojení SRN.⁷¹

Západoněmecká vnitropolitická scéna byla po 10. listopadu zaskočena a v napětí očekávala další vývoj. Chruščovova řeč měla i nemalý vliv na vztahy západních velmocí. Naplno se zde projevovaly rozpory mezi Francií a Německem na jedné straně a mezi Spojenými státy a Velkou Británií na druhé straně. V mnoha aspektech dokonce panovala názorová neshoda mezi Londýnem a ostatními západními velmocemi.

Počátky francouzské a německé nedůvěry vůči politice britského premiéra Harolda Macmillana je možné vystopovat právě v listopadových dnech roku 1958. Adenauerovo rozhořčení vyvolal zejména telegram britské vlády z 15. listopadu, který nejenže byl zaslán pouze do Paříže a Washingtonu, ale i z hlediska obsahu byl naprosto neslučitelný s kancléřovou politikou založenou na Hallsteinově doktríně.

Klíčovým bodem telegramu byla otázka, jak reagovat v případě, že Sovětský svaz předá NDR svoji pravomoc v rámci východního Berlína. Duchovní tvůrce telegramu náměstek ministra zahraničí Anthony Rumbold předpokládal tři možné scénáře budoucího vývoje v Berlíně. V prvním by museli spojenci pod sovětským tlakem

⁶⁹ Skutečně se tak stalo sovětskou nótou z 27. listopadu. Srv. Kroll, s. 390.

⁷⁰ V SSSR bylo běžnou praxí, že fungovalo více prvních náměstků

⁷¹ Srv. Zubok, s. 7; Harrison 1993, s. 13.

Berlín opustit. V rámci druhého by se museli bránit a třetí možností bylo v Berlíně zůstat a s Moskvou vyjednávat. V krajním případě byli Britové dokonce ochotni uznat NDR jako plnoprávný stát. Z telegramu dále vyplývalo, že Macmillanova vláda je připravena k ústupkům ohledně přístupových cest do Berlína, avšak vzhledem k londýnskému prohlášení tří mocností z 3. října 1954 je pevně rozhodnuta v Berlíně zůstat.⁷²

I tak byli Britové odhodláni nalézt s Moskvou kompromis. V Rumboldově telegramu byla nakonec upřednostněna třetí, na dohodu zaměřená varianta. V případě sovětské blokády Západního Berlína se Britové chtěli hlavně vyhnout ozbrojenému konfliktu. Odmítali tedy pozemní demonstraci síly a spíše se přikláněli k zásobování obyvatelstva vzdušným mostem.⁷³ Počítalo se s tím, že ho spojenci budou schopni udržet jen patnáct měsíců. Do té doby by bylo podle Britů nutné nalézt nějaké kompromisní řešení, jak se vyhnout střetu se Sověty.⁷⁴ Britská ochota ke koncesím byla v porovnání s Francií, SRN a USA zdaleka nejsilnější a zapříčinila částečnou ostrakizaci Londýna. Zůstává otázkou, zda-li byl britský telegram ukázkou britské slabosti nebo schopnosti Londýna se Sověty vyjednávat.

Na tiskové konferenci, která se konala 26. listopadu, přednesl ministr zahraničí John Foster Dulles myšlenku, jež byla již od roku 1954 součástí strategického

⁷² Tři západní mocnosti se zde zavázaly, že neopustí Berlín za žádnou cenu. Srv. Mauer, s. 233.

⁷³ 14. listopadu 1958 byl sovětskými vojáky a ozbrojenými východoněmeckými policisty v Berlíně na kontrolním bodě v Babelsbergu zadržen na několik hodin americký konvoj nákladních aut. Ještě týž den se podařilo situaci diplomaticky vyřešit. O den později však americký generál a vrchní velitel sil NATO v Evropě Lauris Norstad požadoval po svých washingtonských nadřízených vyslání dalšího konvoje, aby otestoval sovětskou reakci. V případě zopakování sovětského postupu Norstad plánoval, že americký konvoj vojenskými prostředky během dvou až tří hodin osvobodí. Vrchní velitelé armády tento návrh podpořili, avšak Eisenhower a Dulles byli proti, protože nechtěli jednat bez předběžné domluvy se západními partnery. Srv. Bremen, Christian, *Die Eisenhower-Administration und die zweite Berlin-Krise 1958-1961*, Berlin 1998, s. 75-76 (dále jen: Bremen).

⁷⁴ Podle Victora Mauera je tento telegram základním dokumentem pro formování britského způsobu řešení berlínské krize. Srv. Mauer, s. 235.

třístranného plánování Velké Británie, Francie a Spojených států ohledně Berlína.⁷⁵ Tímto krokem se značně přiblížil britské linii. Podstatou Dullesova vyjádření byl návrh, že se bude s východoněmeckými bezpečnostními jednotkami, pokud obdrží od Sovětů právo kontrolovat některé vzdušné, pozemní a vodní cesty do Berlína, nakládat pouze jako se zástupci sovětské vlády.⁷⁶ Západ by se tím šikovně vyhnul přímému uznání NDR. Ostatním partnerům v NATO a Západnímu Německu nebyly před Dullesovým vystoupením podrobnosti třístranného plánu známy. I proto nebyl Dullesův návrh ve Spolkové republice přijat s porozuměním. Převažoval zde názor, že ministr zahraničí USA de facto uznal NDR. Tomu se západoněmecká vláda bránila nejvíce.⁷⁷

Na návrhy britsko-amerického tandemu reagovala spolková vláda snahou po upevnění vztahů s Francií. Adenauer, který si udržoval v mezinárodních otázkách převahu nad ministrem zahraničí von Brentanem, se několikrát sešel s francouzským premiérem Charlesem de Gaullem.⁷⁸ První jejich setkání se uskutečnilo 14. září 1958 v Colombey-les-deux-Eglises. Oba státníci se znovu setkali 26. listopadu téhož roku v Bad Kreuznachu. Shodli se na nutnosti zachování statu quo v Berlíně. Nejvyšší představitelé Francie a Spolkové republiky si porozuměli ovšem nejen v otázce Berlína. Podle Christophera Steela, britského velvyslance v Bonnu, právě na tomto setkání získal de Gaulle Adenauerovu podporu pro vetování Maudlingova plánu na vytvoření Evropské oblasti volného obchodu⁷⁹.

⁷⁵ Gearson-Schake, s. 130.

⁷⁶ V zahraniční literatuře se v této souvislosti používá termín agenty sovětské vlády. Srv. Loth 2002, s. 48 nebo Schwarz, Hans-Peter: Adenauer. Der Staatsmann 1952-1967, Stuttgart 1986, s. 473 (Dále jen: Schwarz 1986).

⁷⁷ Více viz Gearson, John P. S.: Harold Macmillan and the Berlin Wall crisis, 1958-62, London 1998, s. 48 (Dále jen: Gearson).

⁷⁸ De Gaulle byl zvolen prezidentem až 21. prosince 1958.

⁷⁹ V říjnu 1957 byl v rámci Organizace pro hospodářskou spolupráci ustanoven mezivládní výbor, v kterém byla Británie zastoupena Reginaldem Maudlingem. Jeho cílem měla být realizace

Spojenectví Francie se Západním Německem tak bylo stvrzeno nejen v otázce Berlína, ale i v hospodářské rovině. Mezi oběma státníky se zároveň vyvinulo silné osobní přátelství, které vydrželo až do konce jejich života.

První sovětská nóta a západoněmecká reakce

Jestliže někdo na začátku listopadu váhal, zda-li Chruščovova řeč znamenala začátek nové krize v mezinárodních vztazích, pak na konci měsíce musel veškeré pochybnosti odložit. Potvrzením Chruščovovy politické linie se totiž stala sovětská nóta z 27. listopadu. Adresována byla vládám Spojených států, Velké Británie a Francie. Kopie nóty však obdržely nejen všechny státy, s nimiž v té době Sovětský svaz udržoval diplomatické styky, ale i vlády ostatních členských zemí OSN.⁸⁰

Obsah nóty byl pro partnery v Severoatlantické alianci značně znepokojivý. Nechyběla zde ani tradiční sovětská tvrzení, že Západní Berlín je pouze agresivní výspou kapitalismu. Sověti v nótě deklarovali, že v současné době existují dva německé státy, přestože se to Západ pokouší ignorovat. Podle Moskvy se životní úroveň v NDR a SRN zdvojnásobila, zatímco v Západním Berlíně zůstává na předválečné úrovni. Existuje tedy mnoho důvodů pro zrušení čtyřmocenského statutu Berlína. Zopakována byla rovněž teze o tom, že Spolková republika porušila svým

Evropské oblasti volného obchodu, která by zahrnovala i státy Evropského hospodářského společenství. Vzhledem k tomu, že 1. ledna 1959 vstupovala v platnost ustanovení smlouvy o EHS o první fázi snížení cel a zvýšení kvót, tak bylo nutné, aby k dohodě došlo do konce roku 1958. Vetem Francie se tak prosadila užší, ale pevnější integrace jejímž základem byly Římské smlouvy a šest zúčastněných států. Srv. Horne, Alistair: Macmillan 1957-1986: volume II of the official biography, London 1989, s. 111 (dále jen: Horne).

⁸⁰ Srv. Informace ze zahraničí, Berlín do 27. 11. 1958/vývoj, Nóty sovětské vlády určené vládám USA, Velké Británie a Francie o berlínské otázce, Moskva 27. listopadu (Tass). ČTK; o okolnostech ultimáta Heller David, Heller Dean, The Berlin Wall, New York 1962, s. 11.

zbrojením postupimskou dohodu.⁸¹ Sověti dokonce zpochybnili existenci SRN a její členství v NATO.⁸²

Kromě tohoto ideologického nánosu však nóta obsahovala i konkrétní návrhy. Sověti vyzývali k jednání o mírové smlouvě s oběma německými státy a jako jediný způsob sjednocení podporovali východoněmecký návrh na vytvoření konfederace.⁸³ Nejdůležitější částí nóty byl ovšem náčrt nového statutu Západního Berlína, který se měl přeměnit ve svobodné demilitarizované město s vlastními samosprávnými orgány, jež by bylo nezávislé jak na SRN, tak i na NDR. Podle záměrů sovětské vlády by nově ustanovený Západní Berlín samostatně spravoval i své hospodářství a administrativní záležitosti. V nótě bylo rovněž jasně řečeno, že pokud v příštích šesti měsících nebude dosaženo dohody, přikročí Sověti ke změně podmínek při vstupu vojenských transportů z Francie, Velké Británie a Spojených států do Západního Berlína. Opět se objevila hrozba předání kontroly hranic do rukou bezpečnostních sil NDR.⁸⁴ Pokud by Západ nesplnil sovětské požadavky, hrozila Moskva podepsáním separátní smlouvy s NDR, na jejímž základě by automaticky vypršelo právo vojenské

⁸¹ Sovětská nóta opět nekonkretizovala, co si představuje pod pojmem postupimská dohoda. Avšak podle právních expertů ČTK nenapadala Moskva platnost postupimské dohody, ale protokol o dohodě mezi vládami Sovětského svazu, Spojených států a Velké Británie o okupačních pásmech v Německu a o správě Velkého Berlína z 12. září 1944 a s ní spojené doplňkové dohody. Jednou nich je i dohoda o kontrolním mechanismu v Německu uzavřená vládami SSSR, USA, VB a Francie 1. 5. 1945. Srv. Informace ze zahraničí, Berlín od 19. 1. 1959 do 23. 1. 1959, Právní aspekty Berlínské otázky (Od právních expertů ČTK), 23. 1. 1959, s. 32. ČTK.

⁸² Luňák, s. 60.

⁸³ Východoněmecká představa o znovusjednocení zahrnovala vytvoření společné komise složené se zástupců SRN a NDR, která by vypracovala společné stanovisko pro přípravu mírové smlouvy s Německem. Žádoucí pro vznik konfederace by bylo i vytvoření společných německých orgánů. Představa NDR a SSSR se tak dostala do konfliktu s plány Spolkové republiky, v kterých bylo za základ sjednocení považováno konání svobodných voleb. Srv. Note der Sowjetregierung an die Bundesregierung vom 27. November 1958 betreffend die Berlin-Frage č. 6. In: Moskau-Bonn, s. 468-469.

⁸⁴ Note der Sowjetregierung an die Bundesregierung vom 27. November 1958 betreffend die Berlin-Frage č. 6. In: Moskau-Bonn, s. 470; Informace ze zahraničí, Berlín do 27. 11. 1958/vývoj, Nóty sovětské vlády určené vládám USA, Velké Británie a Francie o berlínské otázce, Moskva 27. listopadu (Tass). ČTK.

přítomnosti zbylých tří spojenců Kremlu z dob druhé světové války v Západním Berlíně.

Pokud by Chruščov skutečně splnil své výhrůžky, znamenalo by to, že by se svět okamžitě ocitnul na prahu války. Vojenské transporty západních mocností do Západního Berlína by totiž mohly po cestě přes území NDR narazit na sovětský či východoněmecký ozbrojený odpor. Takového vývoje se nejvíce obával Macmillan a byl ochoten nejméně riskovat.

Písemné požadavky byly doplněny plamennými výroky Chruščova na tiskové konferenci konané v den předání ultimáta. Zopakoval zde předstírané odhodlání zabezpečit nezávislost Západního Berlína, ale jemu samotnému muselo být jasné, že se jedná pouze o propagandistické prohlášení.⁸⁵ Demilitarizace a tudíž stažení cizích jednotek ze Západního Berlína by znamenalo zvětšení byť i jen nepřímého vlivu SSSR na novou politickou jednotku, což bylo pochopitelně pro Západ nepřijatelné.

Pro zevrubnou představu o důvodech, které vedly k rozpoutání krize, je třeba rozdělit sovětské záměry na ofenzivní a defenzivní.⁸⁶ Do první skupiny patří zejména Chruščovova falešná víra, že socialistický systém řízení je z dlouhodobého hlediska výkonnější než kapitalistický. Za velký úspěch byl v Kremlu považován start Sputniku. V neposlední řadě byl sovětský pocit převahy živen nejednotou Západu v mezinárodní politice, v důsledku Macmillanovy východní iniciativy.

Hlavním defenzivním záměrem Moskvy bylo upevnit socialistické zřízení v NDR. Moskva si uvědomovala, že Východní Německo je klíčovým účastníkem prestižního závodu mezi kapitalismem a socialismem, a tak se snažila, aby z této soutěže vyšlo

⁸⁵ Pressekonferenz des Ministerpräsidenten Chruschtschow im Kreml am 27. November 1958 (Auszüge) č. 7. In: Moskau-Bonn, s. 471-477.

⁸⁶ Sovětské důvody pro rozpoutání krize takto rozdělil Wilhelm Grewe. Srv. Grewe, Wilhelm G., Das Rhöndorfer Gespräch vom 16. Juni 1982. In: Rhöndorfer Gespräche, sv. 6, Berlinkrise und Mauerbau, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Veröffentlichungen der Stiftung Bundeskanzler-Adenauer-Haus, Bonn 1985, s. 35 (dále jen: Rhöndorfer Gespräche).

vítězně. Avšak situace roku 1958 tomu nenasvědčovala. Životní úroveň ve Spolkové republice byla podstatně vyšší než na Východě. A k tomu, aby byla NDR alespoň minimálně ekonomicky konkurenceschopná, musela být dotována ze SSSR. Tento rozdíl mezi proklamovanými cíli a realitou se pokusil využít pro své cíle nejvyšší představitel NDR Walter Ulbricht.

Na jednu stranu mu vadilo centrální postavení Moskvy v politických a mocenských otázkách v komunistickém bloku, na druhou stranu si uvědomoval, že bez sovětské pomoci se ekonomická situace v NDR nezmění k lepšímu. Ulbricht se domníval, že svými tvrdými, až nespílitelnými požadavky v ekonomické rovině donutí k Chruščova k tomu, aby více respektoval jeho názory na sjednocení Německa a na berlínskou otázku. Na rozdíl od Chruščova se totiž Ulbricht nebránil přímé anexi Západního Berlína. Pokud by Ulbricht skutečně Chruščova donutil přijmout jeho názor, znamenalo by to erozi centrální pozice Moskvy ve východním bloku. Obrazně řečeno by ocas vrtěl psem, místo toho, aby tomu bylo právě naopak.

Základním prostředkem, který Ulbricht k tlaku na Moskvu zvolil, byl obrovský počet uprchlíků z NDR do SRN. A přestože dříve Ulbricht tato statistická čísla přímo bagatelizoval, nyní se je naopak snažil akcentovat, aby z jejich interpretace vydobyl ještě větší politický kredit. Podle Ulbrichta stála za špatnými ekonomickými výsledky především neustálá ztráta pracovní síly. Přesto se nedá hovořit o tom, že NDR vykonávala na Moskvu nějaký zvláštní tlak, aby podmínky diktované Západu byly tvrdé. Na počátku krize byly zájmy NDR a SSSR velmi podobné.⁸⁷

Reakcí Moskvy na tuto chytrou Ulbrichtovu hru byl pocit, že je třeba vyřešit problém všeobecně nerespektované dvojí státnosti v Německu a že je třeba pozměnit

⁸⁷ S touto interpretací souhlasí i Hope Harrisonová, která naopak v dalších fázích krize zdůrazňuje nezávislost, kterou si Ulbricht na Moskvě vydobyl. Srv. Harrison 1993, s. 20.

režim na nyní otevřených sektorových hranicích v Berlíně, aby si Ulbricht již nemohl tolik stěžovat. V tomto tedy dosáhl Ulbricht dílčího úspěchu.

Priority obou socialistických států se ovšem nadále lišily. Zatímco NDR chtěla získat větší suverenitu na svém vlastním území a vyřadit rušivý faktor Západního Berlína, SSSR nebyl ochoten podstoupit takové riziko, protože si mnohem více uvědomoval nebezpečí ozbrojeného střetu.⁸⁸ V průběhu krize byl Ulbricht vždy radikálnější než Chruščov.⁸⁹

Reakce oficiálních západoněmeckých kruhů není z dnešního pohledu zcela jasná. Podle vzpomínek kancléře Adenauera první sovětská nóta v Bonnu nikoho nezaskočila. O její existenci byl kancléř předběžně informován 20. listopadu 1958 sovětským velvyslancem Smirnovem.⁹⁰ Na druhou stranu fakt, že o ultimátu věděl Adenauer dříve, neznamená, že jím nebyl zneklidněn. V den ultimáta vydal pouze stručnou reakci pro tisk, jejíž hlavní myšlenkou bylo, že Západ nenechá Berlín bez ochrany a neohrozí jeho svobodu. Podobné vyjádření pro tisk vydal i západoberlínský starosta Willy Brandt.⁹¹

Na druhý den však Adenauer svolal zasedání vlády, jehož hlavními body byly reakce na sovětskou nótu a zhodnocení setkání s de Gaullem v Bad Kreuznachu. Adenauer poukázal na souvislost mezi sovětským ultimátem a zasedáním expertní konference Západ-Východ v Ženevě, která se od 10. listopadu, kdy jednání začala, zabývala možnostmi, jak vyloučit nebezpečí nečekaného jaderného útoku. Skutečná

⁸⁸ Více o Chruščovových důvodech viz Wettig, Gerhard, Die sowjetische Politik während der Berlinkrise 1958-1962. Der Stand der Forschungen. In: Deutschland Archiv 30, 1997, č. 3, s. 384 (dále jen: Wettig 1997).

⁸⁹ Wettig, Gerhard, Die UdSSR und die Krise um Berlin. Ultimatum 1958-Mauerbau 1961-Modus vivendi 1971. In: Deutschland Archiv 34, 2001, č. 4, s. 595 (dále jen: Wettig 2001).

⁹⁰ Horčíčka, s. 217-225.

⁹¹ Erklärung von Bundeskanzler Adenauer zum Berlin-Ultimatum Chruschtschows vom 27. November 1958 č. 8, Erklärung des Regierenden Bürgermeisters von Berlin, W. Brandt, zum Berlin-Ultimatum Chruschtschows vom 27. November 1958 č. 9, In: Moskau-Bonn, s. 477-478.

jednání však začala až 21. listopadu a teprve 28. listopadu sovětská delegace předložila deklaraci, v které vyzývala k zřízení pozemních kontrolních stanic a zóny nad Evropou k pořizování leteckých snímků. Zároveň doporučila oběma německým státům zřeknout se instalace jaderných zařízení na svém území. Projevil se zde strach Sovětů z jaderného vyzbrojení SRN. 22. listopadu totiž SRN na základě amerických nabídek z let 1957-1958 oficiálně požádala o poskytnutí taktických nukleárních zbraní pro Bundeswehr.

Adenauer se však na schůzi vlády nespokojil s pouhou rekapitulací dění v Ženevě a upozorňoval na složitou vnitřní situaci v SSSR, která se promítala do sovětské politiky v Německu. Ministři se shodli rovněž na nutnosti nalézt s opozicí shodu v zahraničněpolitických otázkách a na zpevnění kontaktů, jak v západoberlínském Senátu, tak v Bundestagu.⁹² Podle německého historika Petera Siebenmorgena však Adenauer své stranické a vládní kolegy od spolupráce s SPD odrazoval, protože nesouhlasil s jejich vůči Moskvě vstřícnějšími postoji.⁹³

K Adenauerovým politickým přednostem patřilo i nadání přesného úsudku o schopnostech a možnostech jeho politických oponentů. Nebylo proto překvapivé jeho hodnocení Chruščovovy motivace k rozpoutání krize. Považoval totiž sovětského vůdce nejen za chytrého muže, ale i za velkého režiséra a herce. Nepokládal za vyloučené, že jeho berlínská akce souvisí s přípravou XXI. stranického sjezdu. Z Krollových zpráv bylo možné vyvodit, že Chruščov posléze ustoupí a svoje ultimátum zmírní. I proto prosazoval Adenauer obvyklé nekompromisní stanovisko, že Západ musí zůstat pevný, protože ani Kreml si válku nepřeje.

⁹² 44. Kabinettsitzung am Freitag, den 28. November 1958. In: Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, 1958, sv. 11, hrsg. von Hartmut Weber, München 2002, s. 405-406.

⁹³ Siebenmorgen, Peter: Gezeitenwechsel. Aufbruch zur Entspannungspolitik, Bonn 1990, s. 246 (dále jen: Siebenmorgen).

Adenauer také nevěřil v odhodlání Moskvy riskovat konflikt se Západem, protože hlavního konkurenta pro SSSR představovala momentálně Čína. Dalším důvodem proč podle Adenauera byla berlínská krize vyvolána, byla snaha Sovětů testovat jednotu Západu a eventuálně od něj SRN oddělit.⁹⁴ V Adenauerově hodnocení první fáze krize se naplno ukázala jeho neústupnost.

Po několika málo dnech od vznesení sovětských požadavků bylo jasné, že se oficiální představitelé vítězných západních velmocí a Spolkové republiky musí sejít, aby sestavili společnou odpověď na výhružné ultimátum. Stalo se tak na konferenci ministrů zahraničí těchto zemí 14. prosince 1958 v Paříži.⁹⁵ Nedávný neúspěch z Východu podporované SEW (Sjednocené socialistické strany Západního Berlína) v městských volbách v Západním Berlíně podtrhl, že musí být zformulována odpověď tak, aby vystihovala odhodlání západoněmeckých obyvatel nepoddat se komunistickému tlaku.⁹⁶

V závěrečném prohlášení potvrdili spojenci odhodlání v Berlíně zůstat, trvat na svých právech a hájit volný přístup západního personálu do města.⁹⁷ Na závazky ostatních partnerů upozorňoval i velvyslanec SRN ve Washingtonu Wilhelm Grewe, pozdější vedoucí německé delegace na ženevské konferenci, podle jehož názoru byla přítomnost zahraničních kontingentů v Západním Berlíně smluvně zakotvena v několika dokumentech.

Za prvé v článku 6 Severoatlantické smlouvy, v kterém je stanoveno, že za agresi vůči jednomu či více státům NATO bude považován jakýkoliv útok na území

⁹⁴ Adenauer 1967, s. 454-455.

⁹⁵ Blankenhorn, Herbert: *Verständnis und Verständigung*, Frankfurt a. M. 1980, s. 339.

⁹⁶ Více o výsledku voleb viz Horčíčka, s. 218.

⁹⁷ Srv. *Kommuniqué über die Besprechungen der Außenminister der drei Westmächte und der Bundesrepublik Deutschland vom 14. Dezember 1958 betreffend das sowjetische Berlin-Ultimatum č. 10*. In: *Moskau-Bonn*, s. 478; *Informace ze zahraničí, Berlín od 28. 11. 1958 do 18. 1. 1959, Paříž, 14. prosince (ČTK). ČTK.*

členských států v Evropě, v Severní Americe, v Alžíru nebo na ostrovech v Severoatlantickém oceánu na sever od obratníku Raka. Podobně bude za útok považováno i ohrožení lodí a letadel v tomto prostoru, ale také vojenských sil smluvních partnerů v Evropě. Právě tato část se podle Greweho týkala Západního Berlína, hlavně kvůli přítomnosti západních vojenských kontingentů ve městě. Druhou výslovnou garancí současného uspořádání bylo podle Greweho možné nalézt v bodě 5 Londýnského třímocenského prohlášení z roku 1954, kde bylo výslovně uvedeno, že tři mocnosti přejímají zodpovědnost za udržení Západního Berlína a útok na jeho území bude automaticky považován za agresi vůči nim samým.⁹⁸

Západní mocnosti se tedy na oficiální reakci shodly, i když názorové rozdíly přetrvávaly. Další kolo jednání se mělo konat v rámci Severoatlantické aliance. Avšak ani zde se nezdařilo překonat kuloární rozpory. V oficiální rovině ale západní koalice nadále vystupovala jednotně. Dokazuje to závěrečný protokol ze setkání ministerské rady NATO z 16. prosince. Členské státy NATO v něm Sovětům daly najevo svoje přesvědčení, že berlínskou otázku je možné vyřešit pouze jako součást celé německé problematiky. Vedoucí představitelé NATO činili Sovětský svaz zodpovědným za důsledky každého dalšího kroku, který by vedl k omezení volného přístupu a svobody Západního Berlína.⁹⁹ Závěrečné oficiální protokoly obou mítinků byly v souladu se stanoviskem SRN. Naopak neformální názory na řešení krize se v rámci západní koalice lišily.

Tento existující rozpor mezi oficiální a neoficiální politikou Západu se projevoval zejména tím, že Adenauer i přes výše zmíněná společná usnesení neustále podrážděně reagoval na jakoukoliv washingtonskou a zejména londýnskou iniciativu

⁹⁸ Grewe, Wilhelm G.: *Deutsche Aussenpolitik der Nachkriegszeit*, Stuttgart 1960, s. 253 (dále jen: Grewe).

⁹⁹ Erklärung des Ministerrates der NATO vom 16. Dezember 1958 zur Berlin-Frage. In: *Moskau-Bonn*, s. 479.

na vyřešení krize. Pokud tedy bylo Chruščovovým cílem nalomit neformální jednotu Západu, tak se mu to jeho první nótou téměř povedlo.

Chruščov stupňuje tlak

Těsně před koncem roku byly diplomatické vody rozvířeny několika událostmi. Pozoruhodným se jeví především návrh amerického generála Carla Spaatze, který během druhé světové války řídil bombardování Berlína, že by nejlepším východiskem z krize bylo ustanovit Berlín za trvalé hlavní sídlo Organizace spojených národů s takovým statutem, jaký má například Vatikán, přičemž by za jeho celistvost ručili členové OSN včetně SSSR.¹⁰⁰ Tato poněkud bizarní iniciativa se ale nesetkala s významnější odezvou ani v socialistických, ani v demokratických státech. Vzhledem k tomu, že takovýto návrh neměla ve svém strategickém arzenálu žádná z významných mocností, dá se jen těžko zjistit přímá reakce ve Spolkové republice.

Západní mocnosti odevzdaly 31. prosince Moskvě nóty, které jednomyslně odmítaly Chruščovovy návrhy. Text francouzské, britské i americké odpovědi byl prakticky totožný. Shodoval se zejména v již dříve proklamovaném odhodlání nepřistoupit na navrhované zrušení okupačního statutu Berlína. Lišil se jen v technických detailech v pasáži věnované německých dějinám od začátku druhé světové války. Taktickou novinkou mající za úkol sebrat Kremlu vítr z plachet bylo konstatování, že přítomnost spojeneckých oddílů v Berlíně nezávisí na výsledcích postupimské konference, ale vyplývá přímo z bezpodmínečné kapitulace Třetí říše.

Vláda Spolkové republiky pochopitelně takto formulovanou oficiální odpověď podpořila a pospíšila si i s vlastní doplňující replikou, jež byla datována k 5. lednu. Potvrdila v ní, že se nehodlá vzdát Hallsteinovy doktríny a zopakovala, že se stále

¹⁰⁰ Informace ze zahraničí, New York, Berlín od 28. 11. 1958 do 18.1. 1959, 30. prosince (Reuter). ČTK.

považuje za jediný oprávněný exekutivní orgán v Německu. Za falešnou byla označena i sovětská teze, že v Západním Berlíně nefunguje hospodářský život. Podle vedoucích představitelů SRN byly spojenecké jednotky užitečné jako obrana proti agresivním oddílům NDR ve východním Berlíně. Naopak sovětský návrh na vytvoření tzv. svobodného města Berlín by podle západoněmeckého kabinetu vedl jen k dalšímu rozdělení Německa. Berlín by se totiž stal třetím státním útvarem na německém území. SRN rovněž odmítla tvrzení o své agresivní militarizaci. Spolková vláda ve svém memorandu také oficiálně vyhlásila zájem na dobrých vztazích s východoevropskými zeměmi. Byl to naopak Sovětský svaz, který se podle bonnské administrativy snažil svým novodobým „Drang nach Westen“ destabilizovat západní státy.¹⁰¹

Cíle první sovětské nóty byly naplněny. Západ byl šokován a v mnoha ohledech rozdělen na několik názorových proudů. Chruščov měl v tento okamžik dvě možnosti. Buď se mohl s daným stavem spokojit nebo tlak vystupňovat tím, že přijde s novými návrhy a rozvine tak své předchozí hrozby. Nejvyšší sovětský vůdce se rozhodl pro druhou možnost. Donutil ho k tomu sílící proud uprchlíků z NDR na Západ. 10. ledna 1959 tedy zopakoval v nótě zaslané opět třem okupačním mocnostem a SRN své dřívější požadavky, které byly ještě doplněné konceptem mírové smlouvy.

Jako základ pro znovuoobnovení Německa, jak stálo v doprovodné nótě, považoval SSSR rychlé sjednocení země. Zde byl Kreml v jasném kontrastu s Bonnem, který za podmínku pro konání jakékoliv smysluplné diskuse o sjednocení považoval vypsání svobodných voleb. Sověti také trvali na zákazu výroby jaderných zbraní v SRN a rovněž odmítali vybavení Bundeswehru těmito prostředky. Na jednáních o mírové smlouvě se měly účastnit rovným podílem SRN a NDR. Podepsání mírové

¹⁰¹ Antwortnote der Bundesregierung vom 5. Januar 1959 auf die sowjetische Berlin-Note vom 27. November 1958 č. 12. In: Moskau-Bonn, s. 484.

smlouvy podle představ Moskvy by přiblížilo Německo ke znovusjednocení, avšak také by oslabilo jeho vazby k Západu.

Z tohoto pohledu je tedy užitečné nezapomínat ani na propagandistický rozměr sovětské iniciativy. Chruščov totiž mohl reálně kalkulovat s tím, že Západ nejnovější sovětskou iniciativu odmítne, což by mu umožnilo představit se před světovou veřejností jako obhájce německé jednoty. Skutečná Chruščovova touha Německo sjednotit je však více než pochybná, protože NDR i přes své ekonomické problémy a nevyřešenou uprchlickou otázku patřila k nejvyspělejšími socialistickým státům a Moskva si nemohla dovolit změnu současného rozložení sil v Německu. Naopak transformace poměrů v Berlíně byla pro Chruščova otázkou prestiže.

Sovětský návrh dále obsahoval několik kontroverzních bodů. V článku 5 v bodě 1 se mělo Německo zavázat, že nebude členem žádných vojenských spolků, jež by byly zaměřeny proti některému ze signatářů této dohody. Sjednocené Německo rovněž nesmí být členem vojenského spolku, jehož členy by zároveň nebyly Sovětský svaz, Spojené státy, Velká Británie a Francie. Dnem vstupu platnosti mírové smlouvy měly být SRN a NDR zproštěny závazků vyplývajících z členství v NATO, respektive v organizaci Varšavské smlouvy. Hranice obnoveného Německa měly odpovídat stavu z 1. ledna 1959. Německo mělo výslovně uznat ztrátu východních území a neplatnost Mnichovské dohody.

V článku 25 byl zakotven klíčový požadavek, že do vytvoření jednotného německého státu by měl mít Západní Berlín pouze statut demilitarizovaného svobodného města. Článek 28 se týkal držení zbraní hromadného ničení. Byl vypracován ve výše zmíněném smyslu a byl rozšířen nejen na jaderné, ale i na

biologické a chemické zbraně. Lhůta pro stažení cizích vojsk byla rok od dne vstupu v platnost mírové smlouvy.¹⁰²

Zajímavou otázkou zůstává, zda-li nebylo taktickou chybou SSSR spojení mírové smlouvy s otázkou Západního Berlína. Sovětské zpochybňování práv Západu v Berlíně vyvolalo u spojenců značné rozhořčení. Někteří badatelé se přiklánějí k názoru, že v případě, že by Moskva předložila pouze návrh mírové smlouvy, byla by efektivita její politiky mnohem větší.¹⁰³ Na druhou stranu je nesporné, že se Chruščov občas choval velmi riskantně, a také do detailu neplánoval dopad svých diplomatických činů. Považoval proto za důležitější ukázat se jako rozhodný politik, což mu mělo získat větší prestiž, jak na domácí, tak na světové scéně.

Druhou Chruščovovu nótu chápal Macmillan jako šanci domluvit se s Moskvou. Britský premiér proto navrhl prozatímní status pro Berlín, který by mohl platit do konečného vyřešení berlínské otázky. Součástí jeho úvah byla i garance Spojených národů a respektování východoněmeckého personálu na hranicích. Znamenalo by to porušení dosud běžné praxe.¹⁰⁴ Zároveň se britský premiér netajil snahou uspořádat vrcholné setkání, které by vyjasnilo klíčové problémy ohledně Berlína. Přestože tuto jeho víru americký prezident Eisenhower nesdílel, navrhly Spojené státy 16. února setkání ministrů zahraničí. Spolková republika se ve své odpovědi Sovětům, která byla datována k témuž dni, svolání čtyřmocenského mítinku nebránila.¹⁰⁵ Za tímto souhlasem bylo možné vycítit snahu kancléře Adenauera ukázat spojencům větší flexibilitu.

¹⁰² Celý text mírové smlouvy viz *Der sowjetische Entwurf eines Friedensvertrages mit Deutschland vom 10. Januar 1959 č. 14*. In: *Moskau-Bonn*, s. 492-503.

¹⁰³ Horčíčka, s. 219.

¹⁰⁴ Mauer, s. 245.

¹⁰⁵ *Antwortnote der Bundesregierung vom 16. Februar 1959 auf die sowjetische Note vom 10. Januar 1959 č. 20*. In: *Moskau-Bonn*, s. 515-516.

Západoněmecké stanovisko výstižně shrnul Wilhelm Grewe.¹⁰⁶ Podle jeho názoru nebylo možné přistoupit na sovětské návrhy týkající se mírové smlouvy a znovusjednocení z několika důvodů. Za prvé, již v roce 1955 na ženevské konferenci ministrů zahraničí západní koalice byl vypracován plán (Edenův), podle kterého se měly nejprve uskutečnit svobodné volby a až v poslední fázi měla vláda vytvořená na základě demokratického hlasování vyjednávat o mírové smlouvě. Další zásady, které potvrzovaly předchozí plán, byly přijaty ve společném prohlášení Spolkové republiky a dalších Západních mocností z 29. července 1957. Grewe dále stejně jako kancléř odmítal mírovou smlouvu, protože by to narušilo zakotvení SRN v západních strukturách.

Celkové vyznění návrhu mírové smlouvy bylo pro SRN nepřijatelné. Potvrdil to i článek 17, ve kterém stálo, že v budoucím německém státě nebudou povoleny strany, v jejichž programu je zakotven požadavek na přezkoumání současné podoby hranic SRN. Vzhledem k tomu, že žádná strana v SRN ještě oficiálně neuznala východní hranici Odra-Nisa jako definitivní, mohla být podle Greweho interpretace označena současná politická reprezentace sovětskou propagandou za „revanšistickou“. Bylo by tak ohroženo demokratické uspořádání v SRN.

Grewe odmítl i přetvoření Berlína ve svobodné město: „Samotná idea svobodného města nefungovala po roce 1919 v Gdaňsku ani v roce 1947 u Terstu, tak proč by tomu tak mělo být tentokrát.“ Z jeho úvah rovněž vyplynulo, že nechová obavy z uzavření separátní mírové smlouvy mezi SSSR, jeho východními satelity a NDR. Vzhledem k tomu, že suverenita NDR byla prohlášena již několikrát dříve, mimo jiné 25. března 1954. Po druhém sovětské ultimátu panovala v německých vládních kruzích zdánlivá shoda ohledně reakce na sovětské nóty. Základem byl pevný postoj a snaha

¹⁰⁶ Grewe, s. 274.

nevyjednávat ze nevýhodných podmínek. Je ale otázka, zda-li tato názorová rigidita byla skutečná, nebo zda si Adenauer připravoval nouzový plán pro případ, že by ho Západ přinutil se Sověty vyjednávat a případně NDR i uznat.

Globkeho plán

Ke skutečně detailnímu prozkoumání vlivu druhé berlínské krize na vnitřní a zahraniční politiku SRN, je třeba se také soustředit na tzv. Globkeho plán. Jedná se o překvapivou Adenauerovu iniciativu, která do jisté míry zpochybňuje jeho obraz nekompromisního odpůrce komunismu a Sovětů. Byla tedy spolková vláda v průběhu krize připravena za vhodných podmínek transformovat zahraniční politiku?

V lednu 1959 vypracoval státní tajemník v úřadu spolkového kancléře Hans Globke návrh, jenž byl později podle něj nazván Globkeho plán.¹⁰⁷ Dlouho se však o jeho existenci vůbec nevědělo, nikdy totiž nebyl oficiálně zveřejněn. Až v roce 1974 ho šéf frakce CDU/CSU ve Spolkovém sněmu Heinrich Krone představil veřejnosti, aby dokázal, že v době před stavbou byl Adenauer ve východní politice flexibilnější, než jak se domnívala odborná veřejnost.¹⁰⁸

Podstatou dokumentu byla snaha připravit si program pro případné ústupky vůči spojencům či SSSR. Nejsilnějšímu tlaku byla spolková vláda vystavena z Washingtonu, který neustále Bonn nabádal, aby vypracoval vůči Sovětům vstřícnější plán pro vyřešení berlínské otázky. Roli zde hrálo zejména připravované setkání s Dullem. Pokud by bylo nutné s americkými postoji souhlasit, byl Adenauer

¹⁰⁷ Jednotliví autoři se přesně neshodují na době, kdy byl plán vypracován. Nejvíce ale převažuje leden 1959. Srv. Küsters, Hanns Jürgen, Kanzler in der Krise. Journalistberichte über Adenauers Hintergrundgespräche zwischen Berlin-Ultimatum und Bundespräsidentenwahl 1959. In: Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte 36, 1988, č. 4, s. 735 (dále jen: Küsters 1988), Booz, Rüdiger Marco: „Hallsteinzeit“. Deutsche Außenpolitik 1955-1972, Bonn 1995, s. 57 (dále jen: Booz), Bender 1989, s. 68-70, Gearson-Schake, s. 133.

¹⁰⁸ Stalo se tak na základě Kroneho deníkových záznamů z února 1959. Srv. Schwarz 1986, s. 48.

ochoten zajít tak daleko, že reálně uvažoval o uznání NDR a svobodného jednotného města Berlín pod patronátem OSN.¹⁰⁹ Právě tato idea byla součástí Globkeho plánu.

Podle tohoto interního dokumentu se základem politiky SRN měla stát snaha o zlepšení životních podmínek občanů NDR. Důležitý byl požadavek na vypsání celoněmeckých svobodných voleb, ovšem s možností odkladu o deset let. V ideálním případě ale měly být uskutečněny po jednom roce od zahájení sjednocovacího procesu v obou státech odděleně a teprve po pěti letech od jejich konání by bylo v odděleném lidovém hlasování rozhodnuto, jestli se SRN a NDR sjednotí nebo ne. Takto vytvořený stát by se sám rozhodl, zda-li chce být členem NATO nebo organizace Varšavské smlouvy. Adenauer tím demonstroval, že byl ochoten hodit přes palubu Hallsteinovu doktrínu, což by bylo něco revolučního a nečekaného.¹¹⁰ Součástí plánu byla i rezignace na sjednocení Německa v krátkém čase. To bylo v souladu s Adenauerovými záměry, protože kancléř se nikdy nehodlal vzdát základních cílů své politiky. Sjednocení Německa se mělo uskutečnit díky svobodným volbám a nezměněna rovněž zůstala orientace směrem na Západ.¹¹¹

V průběhu doby ovšem Adenauer ze svého ambiciózního plánu značně ustoupil. V druhé verzi z listopadu 1960 již nebyla řeč o uznání NDR, nýbrž jenom o úředních vztazích. K modifikaci plánu mohlo dojít i proto, že vzhledem k vývoji mezinárodní situace nebyla již SRN nucena uvažovat o ústupcích a mohla se v klidu soustředit na upevňování západní aliance. Zvláště poté co se ukázalo, že Chruščov nesplní své hrozby, nebylo z pohledu dosavadního směřování politiky SRN nutné zahrávat si s Globkeho plánem. Proto také nedošlo k jeho veřejné prezentaci. Jinak řečeno,

¹⁰⁹ Více k okolnostem uznání viz Doering-Manteuffel, Anselm: Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949-1963, Darmstadt 1988, s.108 (dále jen: Doering-Manteuffel).

¹¹⁰ Küsters 1988, s. 735.

¹¹¹ Bender 1989, s. 70.

Globkeho plán nebyl zamýšlen jako podnět k jednání se Sověty, spíše obsahoval ústupky, které by Spolková republika eventuálně zvažovala v průběhu rokování.

O existenci Globkeho plánu věděl jen úzký okruh zasvěcenců. Podobně na tom zřejmě byli také představitelé západních mocností, minimálně prezident Eisenhower však jeho existenci vědět musel. Podle britského historika Johna Gearsona si Eisenhower na počátku března 1959 postěžoval, že SRN změnila svoji taktiku v Berlíně. Nesouhlasil hlavně s tím, že se SRN na jedné straně nechce vzdát myšlenky svobodných voleb, ale na druhou stranu nevyklučuje jejich odložení až o deset let. Zdá se, že Eisenhower znal obsah příslušné pasáže v Globkeho plánu, kde se hovořilo o statutu sjednoceného Berlína.¹¹²

Je otázkou, zda byl Bonn vůbec v něčem ochoten Sovětům ustoupit. Adenauer se zřejmě připravoval na všechny varianty, včetně těch, které si nepřál. Kancléř byl sice po jistý čas ochoten uznat NDR a smést tak ze stolu Hallsteinovu doktrínu, avšak zároveň v Globkeho plánu spatřoval cestu jak se vyhnout ukvapenému sjednocení Německa.¹¹³

Setkání Adenauera s Dullem

Adenauer si na začátku roku 1959 uvědomoval, že pro Spolkovou republiku je prvořadé nalezení společné řeči se Spojenými státy.¹¹⁴ I zde mu mohl být Globkeho plán užitečný, protože právě Američané ho často vyzývali k větší flexibilitě. Adenauer pochopil, že SRN nemůže sama vzdorovat sovětskému tlaku. Podle názoru spolkové vlády by aplikace sovětských představ vedla k rozdělení Německa na tři části. Cílem Moskvy měla být také likvidace institucí evropské integrace a SRN se tím měla stát

¹¹² Gearson-Schake, s. 134.

¹¹³ Více o vztahu Globkeho plánu a Hallsteinovy doktríny viz Booz, s. 59.

¹¹⁴ Adenauer 1967, s. 460.

pouhým vazalem SSSR. Toho se Adenauer obával a snažil se proto zlepšit postavení Bonnu v západní koalici. Svým korektním vztahem s de Gaullem si byl jistý, i když za to francouzský prezident vyžadoval německou podporu pro jeho vizi rovnoprávného partnerství mezi Evropou a USA, které by z pohledu Francie nezáviselo jen na „nespolehlivých“ Američanech a Britech.¹¹⁵

Urovnání sporů s Macmillanem nebylo pro Adenauera v tuto chvíli důležité, a tak se soustředil na zlepšení vztahů s Washingtonem. Klíčovou roli v tomto úsilí sehrála chystaná návštěva amerického ministra zahraničí Johna Fostera Dullese.

Ještě před jejím uskutečněním však Adenauer v dopise, který byl adresován Washingtonu, shrnul základy své politiky.¹¹⁶ Hlavní snahou sovětské politiky, bylo podle kancléřova memoranda, ovládnout svět a rozšířit komunismus. Vzhledem k tomu, že Sovětský svaz nyní disponuje stejně jako USA jadernými zbraněmi, mohlo se tak stát jediné ekonomicky.¹¹⁷ Což by bylo možné jediné tehdy, pokud by se Chruščovovi podařilo ovládnout hospodářský potenciál zemí EHS. Tomuto cíli se v Kremlu, podobně jako snaze odloučit SRN od možnosti se dále integrovat mezi západní demokracie, podřizuje vše.

Ze sovětských návrhů vyplývá, že Spolková republika by nejen nemohla být členem Evropského hospodářského společenství, ale také by se neúčastnila jednání Organizace pro hospodářskou spolupráci v Evropě a neparticipovala by na Všeobecné dohodě o clech a obchodu.¹¹⁸ Probíhající konference v Ženevě o nukleárních testech a jejich zákazu může být smysluplná jediné tehdy, když bude vedena s cílem uvolnit napětí ve světě. Nesmí být zapomenuto, že Sovětský svaz situaci svým berlínským

¹¹⁵ Luňák, s. 61.

¹¹⁶ Kancléřův dopis byl poslán 30. ledna. Adenauer 1967, s. 463-468.

¹¹⁷ Adenauer se zmínil dokonce o paritě v jaderných zbraních. V této době však Spojené státy prokazatelně disponovaly větším množstvím nukleárních střel než SSSR.

¹¹⁸ tzv. GATT.

ultimátem jen vyhrotil a v krajním případě mohou být jednání přerušena. Hlavní úkolem svobodných národů je omezení napětí, dokud se tak nestane, nedozrál ještě čas na řešení německé otázky (sjednocení).

V případě přijatelného vyústění berlínské krize byl Adenauer ochoten navázat diplomatické vztahy s Československem, Polskem a vydat prohlášení o uznání hranic na linii Odra-Nisa. Západoněmecký kancléř tak opět dokázal, že Hallsteinova doktrína je pro něj závazná jen do té doby, dokud z ní může mezinárodně těžit. Jestliže by došlo ke zmírnění napětí mezi bloky, v Adenauerových očích to ovšem znamenalo erozi komunismu, byl odhodlán ji opustit.

Důležitá byla i lednová návštěva šéfa Spolkového tiskového a informačního úřadu Felixe von Eckardta v USA.¹¹⁹ Jeho úkolem bylo vysondovat nejnovější trendy v zahraniční politice USA.¹²⁰ Takto informován očekával kancléř příjezd amerického ministra zahraničí, jehož návštěva v Bonnu se nakonec uskutečnila 7. a 8. února.

John Foster Dulles přijel do Bonnu smrtelně nemocný, trpěl totiž vážnou formou rakoviny. I přes dřívější rozpory (Dullesovo prohlášení z 26. listopadu 1958) označil později kancléř toto setkání za velmi přátelské.¹²¹ Dullesova návštěva Bonnu byla součástí jeho evropské mise. Krátce předtím ještě zavítal do Londýna a Paříže, kde se mimo jiné setkal s generálním tajemníkem NATO Paulem Henrim Spaakem.¹²²

Setkání s kancléřem však bylo i pro Dullese klíčové. Oba muži se shodli, že nesmí ustupovat, protože tato cesta nikam nevede. V tomto duchu zmínili i připravovanou cestu britského premiéra Macmillana do Moskvy (více viz další kapitola, pozn. P.J.),

¹¹⁹ Küsters 1988, Dokument 4, 23.1.59, s. 753.

¹²⁰ Více k této cestě viz Schwarz 1986, s. 477.

¹²¹ Adenauer 1967, s. 472.

¹²² Více k tomuto setkání viz Küsters 1988, s. 737; Paul Henri Spaak 1899-1972, v letech 1938-1939 a 1947-1949 byl předsedou vlády Belgie. Několikrát ve své kariéře působil jako ministr zahraničí, 1956-1961 vykonával funkci generálního tajemníka NATO.

z které měl speciálně Adenauer velké obavy. Dulles Adenauerovi potvrdil odhodlání USA neustupovat a odmítl předání kontrolních pravomocí SSSR Východnímu Německu, zejména co se týče vojenských transportů.¹²³ Zvláště toto vyjádření muselo Adenauera uklidnit, protože potom mohl považovat Dullesovův výrok z 26. listopadu 1958 za pouhou improvizaci. Dulles tehdy připustil možnost uznání východoněmeckých kontrol na sektorových hranicích za zástupce vlády SSSR.

Dulles se shodoval s názorem spolkové vlády na znovusjednocení, které nesmí být uskutečněno za každou cenu či na úkor stažení Německa ze západních struktur. Druhý den setkání (8. února) se oba státníci shodli dokonce na tom, že je třeba riskovat válku, aby bylo možné udržet Sovětský svaz na uzdě. Jedinou pevnou ochranu Západnímu Berlínu poskytuje zachování čtyřmocenského statutu.

Výsledky schůzky byly pro SRN velmi příznivé. Část třecích ploch mezi Bonnem a Washingtonem byla odstraněna, a tak byl mezi Adenauerem a Dullesem obnoven vztah vzájemné důvěry. Avšak o několik měsíců později Dulles chorobě podlehl a od jeho nástupce Christiana Hertera očekával Adenauer spíše příklon k britské linii.

Vzhledem k trvale dobrému vztahu s Francií se tak v rámci západní koalice ukazovalo z německého pohledu jako nejproblematictější spojení s Velkou Británií. Pro Bonn byl zvláště varovný britský návrh na zónu odzbrojení složenou z Polska, Československa a Německa, který byl považován jen za obměnu Rapackého plánu.¹²⁴ Ještě větší znepokojení v SRN způsobila chystaná návštěva britského premiéra Harolda Macmillana v Moskvě. Spolková vláda měla obavy z toho, že britský premiér nedokáže čelit sovětským slovním útokům.

¹²³ Adenauer 1967, s. 472.

¹²⁴ Tamtéž, s. 480.

Macmillan vstupuje na scénu

Britský premiér navštívil Moskvu na přelomu února a března 1959. Londýn se v té době nacházel na rozcestí. Z bývalé světové velmoci se pomalu stávala pouze velmoc evropská. Svou roli při tom sehrála špatná poválečná ekonomická situace, která vyvrcholila ve druhé polovině čtyřicátých let. Británie tehdy nebyla schopna financovat svá politická angažmá v Palestině nebo v Turecku a musela proto přepustit pozici dominantního státu v těchto regionech USA. V neposlední řadě se k problémům Británie přidala eroze koloniálního systému, jež si vyžádala značnou Macmillanovu pozornost.

Aspirací Macmillana bylo samostatnou akcí urovnat krizi kolem Berlína a udržet západní pozice prostřednictvím rozumné dohody s Moskvou. Spor v Berlíně považoval za zbytečný a za žádnou cenu se kvůli němu nechtěl dostat do války. V tomto bodě měl i silnou podporu britské veřejnosti, která schvalovala diplomatické vyjednávání.¹²⁵

Rozhodnutí přijmout sovětské pozvání (platilo ještě Macmillanově předchůdci na premiérském postu Edenovi) pro předsedu vlády Velké Británie, bylo do Moskvy posláno 23. ledna 1959 prostřednictvím sovětského ministra zahraničí Gromyka. Na kladnou sovětskou odpověď však Macmillan netrpělivě čekal více než týden.¹²⁶ Eisenhower jistý si výsledkem jednání předpověděl, že se Macmillan a ministr zahraničí Selwyn Lloyd vrátí s nepořízenou. Přesto ale Macmillana požádal o setkání, zamýšlel projednat některé důležité body z programu britské delegace v Moskvě.

Macmillan sice Eisenhowerův návrh nepřijal, ale o vyjádření podpory prezidenta USA alespoň na dálku velmi stál. Osobní setkání pro britského premiéra nepřicházelo

¹²⁵ Gearson, s. 56.

¹²⁶ Sověti souhlasili 2. února 1959.

v úvahu, protože by se mohlo zdát, že Macmillan jedná se Sověty jenom jako prodloužená ruka USA. Macmillan naopak toužil dokázat, že Británie je nezávislou světovou mocností.

Z hlediska Washingtonu přišel Macmillan se svou iniciativou v nevhodném čase. Eisenhowerova administrativa v této době sama odmítala vést s Moskvou dvoustranná jednání, natož aby schvalovala podobný záměr Londýna. Ještě před vykonáním posledních příprav tak bylo jasné, že Macmillan bude mít mandát mluvit jen za Velkou Británii.

Britský velvyslanec v Moskvě sir Patrick Reilly také na premiéra naléhal, aby získal u Adenauera a de Gaulla podporu pro své rozhodnutí cestovat do SSSR.¹²⁷ Plný sebedůvěry prohlásil Macmillan na posledním zasedání kabinetu před odjezdem, že jede do Moskvy nikoliv vyjednávat, ale na průzkum. Snad tím chtěl alespoň trochu uklidnit své partnery, zejména Bonn, což se mu ovšem nepodařilo. Adenauer chápal britskou misi jako pouhý předvolební tah, ovšem vzhledem k tomu, že případné vítězství labouristů ho děsilo ještě více, musel se s tím smířit. Zneklidňující pro spolkovou vládu také byly protiněmecké nálady ve Velké Británii. Panovaly obavy z toho, že jedním z ústupků, na který Macmillan přistoupí, bude dohoda se Sověty, která by znemožnila prostřednictvím NATO vybavit SRN jadernými zbraněmi. Vzájemnou animozitu politických veteránů Adenauera a Macmillana dokumentuje i výrok britského premiéra, který označil kancléře za ješitného, podezřívavého a chamtivého. Adenauer naopak považoval britskou politiku za protiněmeckou a nespolehlivou.¹²⁸

¹²⁷ Mauer, s. 250.

¹²⁸ Lee 1999, s. 120.

Macmillan a Lloyd vyrazili s početným doprovodem do Moskvy 21. února. Návštěva byla naplánována na sedm až deset dní.¹²⁹ Čím delší čas měl Macmillan v Moskvě strávit, tím více se USA, Francie a SRN strachovaly, že ho Sověti donutí k nějakému nepředvídanému ústupku. Proti krátké jednodenní návštěvě by Adenauer de facto nic nenamítal.

Samotný průběh rozhovorů však minimálně ze začátku obavy Západu rozptýlil. Macmillan tvrdě hájil práva spojenců v Berlíně. Po jistý čas se dokonce zdálo, že se Sověty se dá rozumně hovořit. Když ale byli Macmillan a Lloyd na návštěvě Kyjeva, Chruščov ve veřejném projevu ostře zaútočil na Eisenhowera, Dullese a zvláště Adenauera. Zároveň nabídl Velké Británii dohodu o neútočení a přátelství na dvacet let. Generální tajemník KSSS také odmítl americký návrh na setkání ministrů zahraničí a vyžadoval prodiskutování sovětského návrhu mírové smlouvy s Německem.

Po tomto zlomovém proslovu rozumný dialog skončil. Jakoby se nyní začaly naplňovat chmurné vize spolkové vlády, že se Chruščovovi podaří Západ rozdělit a s Brity se na něčem domluvit. V tento moment Adenauer zřetelně Macmillana podcenil, protože britský premiér o podobnou dohodu neusiloval a naopak čelil závažnému rozhodnutí, zda zůstat, či na protest odcestovat zpět do Londýna. Nakonec to byl ministr zahraničí Lloyd, který premiéra přesvědčil, aby se nevracel. Britové chtěli v dalším kole rozhovorů s Chruščovem získat konkrétní výsledek, který by jim umožnil návrat domů bez ztráty tváře před domácí veřejností a před ostatními západními státy. Takovým impulsem se stalo Chruščovovo vyjádření, že pokud nebude Západ schopen dodržet termín 27. května, tedy datum vypršení sovětského

¹²⁹ 17. März 1959: Informationsgespräch (Wortprotokoll) č. 2. In: Adenauer. Rhöndorfer Ausgabe, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Rudolf Morsey, Teegespräche 1959-1961, Berlin 1988, s. 31 (dále jen: Teegespräche).

šestiměsíčního ultimáta, ať si vybere jiné datum pro uskutečnění kroků, které Moskva navrhla. Nejvyšší sovětský představitel tím prakticky ultimátum stáhl. Tuto možnost ovšem naznačovala i lednová návštěva Anastase Mikojana ve Washingtonu a Západ s tím také kalkuloval.¹³⁰ Zároveň Macmillan výslovně odmítl sovětskou nabídku na dvoustrannou smlouvu s poukazem na to, že takováto dohoda může být uzavřena jen pokud bude součástí širší úmluvy mezi zeměmi NATO a Varšavské smlouvy.¹³¹

Na jednání, které se odehrálo 26. února, přichystali Sověti pro své hosty další překvapení. Gromyko zde Lloydovi přednesl návrh adresovaný západním mocnostem, který obsahoval výzvu k svolání evropského summitu o bezpečnosti a odzbrojení s cílem stáhnout jednotky ze střední Evropy a zřídit zde bezjadernou zónu. Sověti také souhlasili s americkým únorovým návrhem na konání konference ministrů zahraničí ve Vídni nebo v Ženevě začátkem dubna 1959, s časovým limitem pro její uspořádání do dvou až tří měsíců od tohoto termínu. I tím bylo vlastně zpochybněno sovětské ultimátum, které mělo vypršet v květnu, protože právě v tu dobu by podle záměrů Sovětů mohlo probíhat setkání šéfů diplomacií jednotlivých účastnických zemí. Jako místo konání byla nakonec vybrána Ženeva. Potvrzením sovětské ochoty zúčastnit se ženevské konference byla nóta zaslaná 31. března Spolkové republice.

Spokojený Macmillan se vrátil 3. března domů a byl britským tiskem velmi oslavován. Příznivých kritik se dočkal i z některých amerických novin.¹³² Macmillan

¹³⁰ 51. Kabinetssitzung am Mittwoch, dem 21. Januar 1959. In: Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, 1959, sv. 12, hrsg. von Hartmut Weber, München 2002, s. 84 (dále jen: Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, 1959).

¹³¹ 1959, [březen], Moskva. Informace o rozhovorech N. S. Chruščova s ministerským předsedou Velké Británie H. Macmillanem ve dnech 21. 2. -3. 3. 1959, zejména o sovětském návrhu na uzavření mírové smlouvy s Německem č. 7. In: Reiman-Luňák, s. 87.

¹³² Podle vzpomínek Harolda Evanse, poradce premiéra pro veřejné vztahy, se jednalo zejména o The New York Herald Tribune. Srv. Evans, Harold: Downing Street diary. The Macmillan years 1957-1963, London 1981, s. 75 (dále jen: Evans).

byl politikem salónního typu, a tak si pochvaloval vyjednané podmínky. Měl tím na mysli zejména sovětský souhlas s konáním ženevské konference.

Hlavní cíl jeho cesty – obhájit a upevnit britskou prestiž ve světě – však nebyl naplněn. Potvrdilo se, že Velká Británie nepožívá se strany Sovětů takový respekt jako například Spojené státy. Macmillan při cestě do Moskvy pomýšlel dokonce na urovnání studené války, avšak omezené (i když nadějně) výsledky, které si přivezl do Londýna ani v nejmenším nenaplňovaly jeho původní ambice a také mu nepomohly ve snaze získat si respektovanější postavení v koalici s USA.¹³³ Ne všichni badatelé se však na této interpretaci shodují, někteří naopak Macmillanovy velkolepé plány označili za možný prostředek k urovnání studené války. To že se tak nakonec nestalo, nebylo podle nich Macmillanovou chybou, ale spíše nepochopení jeho západních spojenců.¹³⁴

Macmillanova mise se nakonec ukázala důležitější, než se zpočátku zdálo a může tak být po právu označena za jistý milník v rámci berlínské krize. Nebylo to však přímou zásluhou britského ministerského předsedy. Chruščov totiž zjistil, že ani kompromisu nejvíce nakloněná Velká Británie si nemůže dovolit jednat nezávisle a je proto nucena sledovat stejnou linii jako Francie, SRN a USA. Pro další chod událostí má tento fakt velký význam. Británie jako osamocený stát ztratila pro Moskvu význam a Chruščov se nyní soustředil na ovlivňování Západu jako celku. Jednostranné návrhy toho typu, jaký byl přednesen Britům, se již neměly opakovat.

Definitivní tečku za touto kapitolou berlínské krize udělaly Macmillanovy březnové návštěvy u jeho spojenců. Postupně totiž navštívil Paříž, Bonn a

¹³³ Doktorandská práce Richarda Aldouse na univerzitě v Cambridge. Srv. Aldous, Richard: *Harold Macmillan and the Search for a Summit with the USSR*, Cambridge 1993, s. 48.

¹³⁴ Příznivější hodnocení Macmillanovy akce přináší Richard Lamb. Srv. Lamb, Richard: *The Macmillan years 1957-1963: the emerging truth*, London 1995, s. 329 (dále jen: Lamb).

Washington.¹³⁵ Mimořádně zajímavý byl jeho rozhovor s Adenauerem, který si z úst britského ministerského předsedy vyslechl ambiciózní návrh na zmenšení jaderného arzenálu na obou stranách železné opony, známý později jako Macmillanův plán. Jeho implementaci mělo dojít ke všeobecnému kontrolovanému odzbrojení na nukleárním poli.¹³⁶

Britský šéf vlády jen dotvrdil, že v klíčových otázkách zastává jiné postoje než Adenauer, který naopak usiloval o to, aby Spolková republika získala přístup k jaderným zbraním, ať už v rámci NATO nebo po dohodě s USA. Macmillanův návrh však předběhl svoji dobu, protože myšlenka na koordinované odzbrojení měla dojít naplnění až v sedmdesátých letech. Macmillan urputně sledoval vlastní představu a nechápal, že jeho západní partneři mají v tuto chvíli jiné priority a nemohou souhlasit s návrhem tohoto druhu. Britský premiér se sice pokusil o jistou formu détente, zároveň však jeho kroky jen posílily osu Paříž-Bonn.¹³⁷

Politické hry západoněmecké sociální demokracie

Zahraniční politiku SRN vytvářela logicky především vládní koalice složená z křesťanských a svobodných demokratů (CDU/CSU a FDP). Přestože k tomu měli jen skrovný mandát, podíleli se na reprezentaci Spolkové republiky v zahraničí i opoziční sociální demokraté (SPD). V mnoha ohledech se však SPD od vládního kurzu odlišovala.

¹³⁵ Více o březnových cestách viz Fisher, Nigel: Harold Macmillan, London 1982, s. 215.

¹³⁶ Horne, s. 130.

¹³⁷ Mezi historiky nepanuje shoda ohledně časového zasazení období détente. Jedním z představitelů proudu, který klade kořeny procesu uvolnění v mezinárodních vztazích již do padesátých let, je Derek Urwin. Srv. Urwin, Derek W.: A Political History of Western Europe since 1945, London, New York 1997, s. 150.

Sociální demokracie byla na přelomu 50. a 60. let názorově rozmanitou stranou, neboť jí po smrti jejího legendárního předsedy Kurta Schumachera scházela nejvyšší autorita. Nebyl jí ani jeho nástupce Erich Ollenhauer, a tak za klíčové nitky tahal mistr zákulisní politiky a zástupce předsedy Herbert Wehner. Autorita západoberlínského starosty Willyho Brandta na celostátní úrovni sice nebyla ještě tak vysoká, ale přesto již postupně začínal vytvářet názorovou opozici proti hlavnímu proudu ve straně.

Protože byla SPD pouhou opoziční stranou, měla samozřejmě omezený rejstřík možností, jak reagovat na sovětské hrozby. I přes tuto nevýhodu se však snažila aktivně zapojit do politického dialogu s Moskvou. Prostředkem k tomu byla zejména setkání některých sociálních demokratů s Chruščovem a dalšími vrcholnými sovětskými představiteli.¹³⁸

První významnou událostí tohoto druhu v období berlínské krize bylo jednání předsedy SPD Ericha Ollenhauera s Chruščovem, které se uskutečnilo 9. března 1959 na sovětském velvyslanectví ve východním Berlíně. Konkrétních výsledků v otázkách mírové smlouvy s Německem a statutu Berlína nebylo sice dosaženo, přesto ale bylo z tiskové zprávy agentury TASS zřejmé, že si sovětská strana pochvalovala vstřícnou atmosféru setkání.¹³⁹ Naproti tomu spolková vláda se obávala, že Ollenhauerova návštěva ještě více posílí sovětské sebevědomí.¹⁴⁰ Podle kancléře si Chruščov přál vítězství SPD ve volbách, protože by to mohlo znamenat stažení amerických sil ze SRN.¹⁴¹

¹³⁸ Siebenmorgen, s. 306-307.

¹³⁹ TASS-Mitteilung über ein Gespräch des Partei-und Regierungschefs Chruschtschows mit dem SPD-Vorsitzenden Ollenhauer am 9. März 1959 in Ost-Berlin č. 23. In: Moskau-Bonn, s. 524

¹⁴⁰ Küsters 1988, Dokument 10, s. 763.

¹⁴¹ 17. März 1959: Informationsgespräch (Wortprotokoll) č. 2. In: Teegespräche, s. 31.

Na Ollenhauerovu iniciativu navázal jeho zástupce Herbert Wehner v interviu pro Westdeutsche Rundfunk z 15. března, v kterém potvrdil stávající linii SPD, jejímž základem zůstala snaha o sjednocení. Podle Wehnerových představ by se tak mohlo stát za pomoci dohody o omezení zbrojení ve střední Evropě a postupném stažení vojenských jednotek obou bloků z vymezeného území. V rámci této bezpečnostní smlouvy by byl vytvořen takový systém, v němž by obě části Německa byly spravovány společně.¹⁴² Wehner zmínil i pozitivní přínos Ollenhauerovy mise.

Wehner svým prohlášením jen potvrdil slova vlastního předsedy, že SPD nemá daleko k Rapackého plánu nebo k britské myšlence demilitarizované střední Evropy. Adenauer za vývěsní štít své politiky považoval členství v NATO a v západních strukturách, a tak Wehnerova slova chápal jako ohrožení tohoto kurzu.

Dalším pokusem o prohloubení vzájemných korektních vztahů mezi západoněmeckou opozicí a Moskvou byla návštěva poslanců Fritze Erlera a Carlo Schmidu v Moskvě, která začala 18. března a trvala přibližně jeden týden.¹⁴³ Cíl byl opět zřejmý-zjistit nejnovější úmysly Sovětů. Erler a Schmid absolvovali celou řadu pozoruhodných setkání. Postupně diskutovali se zástupci zahraničněpolitického výboru nebo s členy Nejvyššího sovětu, velmi důležité jednání ale vedli s náměstkem ministra zahraničí Valerijanem Zorinem.

Schmid a Erler v něm hájili dosavadní linii sociálnědemokratické politiky, a proto Schmid označil za nadějný základ k dohodě návrh polského ministra Rapackého. Jménem SPD také vyjádřil souhlas se snížením stavu národních ozbrojených sil na rozumnou výši a považoval za možné, aby byla stažena cizí vojska ze SRN. Dále

¹⁴² Interview des stellvertretenden SPD-Vorsitzenden H. Wehner im Westdeutschen Rundfunk am 15. März 1959 č. 25. In: Moskau-Bonn, s. 527.

¹⁴³ Fritz Erler 1913-1967, v roce 1949 zvolen do Spolkového sněmu za SPD, zde se zabýval zejména obrannými otázkami. V roce 1963 byl zvolen předsedou frakce SPD ve Spolkovém sněmu.

v rozporu se stanoviskem vlády řekl, že by podle něj v současné chvíli nemělo cenu žádat vypsání svobodných voleb, což by bylo reálné až po vytvoření společného německého orgánu. Markantně se tím lišil od Adenauera, jenž právě svobodné volby považoval za primární. Erler Zorinovi také přednesl sociálnědemokratický návrh, podle kterého sjednocený německý stát neměl být členem žádného vojenského seskupení. Zorin s takovým plánem souhlasil.

Po jednání se Zorinem Erler a Schmid hovořili i s Chruščovem, avšak v podstatě jen zopakovali svá předchozí stanoviska. Později pak referovali, že SSSR trvá na udržení současného statu quo, a proto byl Zorinův souhlas se sociálně demokratickým plánem vnímán pouze jako taktický manévr. Jinými slovy řečeno, Chruščov podle nich již počítal, že Německo zůstane rozděleno. Přesto Schmid a Erler v Moskvě hájili dosavadní linii politiky SPD. Erler ve své závěrečné zprávě, kterou prezentoval na vlnách Bayerische Rundfunk, uvedl, že Západ by napříště měl přijít s vlastním konceptem řešení krize, aby stále jen nemusel reagovat na sovětské kroky. Spojené státy by podle něj měly vypracovat vlastní návrh mírové smlouvy. Podle Erlera bylo třeba dosáhnout pokroku v jednání, jinak hrozilo, že SSSR podepíše separátní mírovou smlouvu s NDR, což by vedlo k trvalému rozdělení země.¹⁴⁴

Sociální demokracie nabídnutými ústupky jasně demonstrovala, že je na rozdíl od vlády schopna aktivního dialogu s Moskvou. Svým jednáním však nepřímou, stejně jako Velká Británie pod Macmillanovým vedením, hrála Sovětům do karet. Dalším dokladem toho byl známý Německý plán SPD z 18. března 1959.¹⁴⁵ Byl vytvořen komisí, na jejichž jednání se podíleli mimo jiné Fritz Erler, Helmut Schmidt nebo Gustav Heinemann. Za hlavního autora je ovšem právem považován Herbert Wehner.

¹⁴⁴ Bericht des Bundestagsabgeordneten F. Erler (SPD) über eine Informationsreise in die Sowjetunion am 18. März 1959 im Bayerischen Rundfunk (Auszüge) č. 28. In: Moskau-Bonn, s. 530.

¹⁴⁵ tzv. Deutschlandplan.

SPD v plánu navrhovala ustanovit zónu, ve které by se snížilo napětí mezi bloky a jež by zahrnovala obě části Německa, Polsko, Československo a Maďarsko.¹⁴⁶ V rámci této zóny by vstoupily v platnost dohody o omezení výzbroje národních jednotek a současně by byly staženy cizí jednotky NATO a Varšavské smlouvy. Národní armády by nedisponovaly žádnými jadernými a vodíkovými zbraněmi. Garantem takového uspořádání by byla kolektivní smlouva všech zúčastněných stran, včetně USA a SSSR. Cílem bylo vytvoření evropského bezpečnostního systému bez NATO a Varšavské smlouvy.¹⁴⁷

Problematika Berlína byla v plánu spojena s řešením celé německé otázky. Sociální demokraté chtěli udržet současný právní status a vojenské jištění města až do vyřešení německých záležitostí. Sjednání mělo být dosaženo postupně, v první fázi by byly vytvořeny společné orgány pro vedení obou států. Tím hlavním měla být celoněmecká konference, do které by NDR i SRN vyslaly zástupce rovným dílem. Hlavním úkolem celoněmecké konference by bylo nalézt dohodu ve vnitroněmeckých záležitostech. Pokud by s návrhy konference souhlasily zákonodárné sbory obou států, zůstaly by kompetence konference nezměněny. První kolo tedy podle SPD sloužilo spíše k nalezení způsobu, jak ustanovit komunikaci mezi orgány obou států.

V druhé fázi se již dalo hovořit o společném vedení politických záležitostí tím, že by vznikla celoněmecká parlamentní rada složená na základě voleb z poloviny zástupců z NDR a z poloviny ze SRN. Její členové by požívali na celém území Německa imunitu. Tyto volby by vypsal celoněmecká konference. Celoněmecká parlamentní rada by byla oprávněna vypracovat a s nutnou dvoutřetinovou většinou

¹⁴⁶ V březnu 1959 vydala svůj plán pro Německo i FDP. S představami SPD se shodoval zejména v bodě, že Německo mělo být bez cizích jednotek a atomových zbraní a nemělo náležet k žádnému bloku. Bender 1989, s. 71.

¹⁴⁷ Více viz Koch, Peter: Willy Brandt. Eine politische Biographie, Frankfurt a.M. 1988, s. 200 (dále jen: Koch).

schválit zákon pro volby do celostátního ústavodárného shromáždění. Jestliže by jej nebyla schopna schválit, přešla by neomezená zákonodárná moc na občany, konkrétně na lidové referendum, v kterém by se rozhodlo, zda-li do ústavodárného shromáždění budou vypsány volby ve znění, jak jej vypracovala celoněmecká parlamentní rada. Pokud by se tedy dvě třetiny odevzdaných hlasů vyslovily pro konání voleb, bylo by na základě jejich výsledku zvoleno ústavodárné shromáždění, které by nahradilo celoněmeckou parlamentní radu a schvalovalo ústavu nového státu.

V poslední fázi, poté co by vstoupila v platnost celoněmecká ústava, by byly vypsány všeobecné, svobodné a tajné volby, tentokrát do celoněmeckého parlamentu, z kterých by posléze vznikla celostátní vláda.¹⁴⁸ Tím by bylo sjednocení ukončeno. Návrh, který sociální demokraté předložili, byl poměrně složitý a jeho součástí bylo pořádání několika kol voleb nebo lidových hlasování. Netradiční byla i pojistka v podobě předání zákonodárných pravomocí prostřednictvím referenda občanům. Důvodem byla kalkulace SPD, že občané NDR budou mít přirozenou vůli sjednotit se a elegantní cestou se tak zamezí tomu, že sjednocovací proces bude poškozen vedením SED. Nevýhodou návrhu však bylo, že v něm chyběl jakýkoliv časový horizont pro uskutečnění výše uvedených kroků.

Jestliže si SPD dříve mohla stěžovat, že její dřívější návrhy byly opomíjeny, tak nyní se naopak rozpoutala vášnivá diskuse. Hlasitým oponentem uvnitř strany byl Willy Brandt. Mladý, nadějný politik a západoberlínský starosta považoval převážně Wehnerem koncipovaný Německý plán za neúčinný, protože nereflektoval realitu dne.¹⁴⁹ Brandt se tak ve své vlastní straně dostal do jisté izolace oproti hlavnímu

¹⁴⁸ Celý text Německého plánu SPD viz Deutschlandplan der SPD vom 18. März 1959 (Auszüge) č. 29. In: Moskau-Bonn, s. 532-534.

¹⁴⁹ Více o sporech Wehner, Brandt viz Küsters 1992, s. 497.

názorovému proudu. Jeho blízkost k vládním postojům byla pravděpodobně způsobena i tím, že na západoberlínské radnici vedl velkou koalici za účasti CDU. Z titulu své funkce se tedy ve spolupráci se spolkovou vládou zasazoval o zpevnění pout mezi Bonnem a Západním Berlínem.

Schopnost konzultovat důležité záležitosti s Adenauerem osvědčil Brandt již dříve. 6. března se totiž při mezipřistání ve Vídni dozvěděl od svého přítele z dob norské emigrace, státního tajemníka na rakouském ministerstvu zahraničí, Bruna Kreiskyho, že Chruščov by se s ním rád setkal. Brandt se tak dostal do nebezpečného dilematu. Na jednu stranu by s návrhem Chruščova rád souhlasil, domníval se totiž, že setkání se Sověty by mohlo upevnit pozici Západního Berlína. Na druhou stranu nechtěl porušit své korektní vztahy s CDU a uvědomoval si, že návštěva není možná bez souhlasu vlády a spojenců ze zahraničí. Adenauer sice nakonec dal setkání zelenou, poněvadž se domníval, že podobně jako v Ollenhauerově případě nepřinese žádný výsledek, ale odmítavého stanoviska se Brandt dočkal od západoberlínského Senátu. Veto bylo odůvodněno tím, že takovéto rozhovory mohou být vedeny pouze odpovědnými činiteli. Toto rozhodnutí schválil i americký velvyslanec v Bonnu David Bruce, naopak Kreisky ho hodnotil negativně.¹⁵⁰

Brandt se tedy po zveřejnění Německého plánu v mnoha věcech překvapivě či spíše náhodně shodoval s Adenauerem. Kancléřovo odmítavé stanovisko k iniciativě SPD bylo podpořeno Chruščovovým vystoupením na tiskové konferenci v Kremlu 19. března, v kterém chválil stanoviska Ollenhauera, Schmida a Erlera. Označil je za realističtější než vládní názory. Spolková vláda naopak plán o den později oficiálně a velmi ostře odmítla, kritizovala zejména požadavek na stažení amerických sil z území SRN. Podle jejího prohlášení plán sociálních demokratů odporoval několika

¹⁵⁰ Küsters 1992, s. 494-496.

usnesením Spolkového sněmu, konání voleb až po dokončení ústavy by ohrozilo svobodu a demokracii v novém státě.¹⁵¹

Chruščovovi se tedy v první fázi krize podařilo rozštěpit nejen západní spojení, ale i zajímavým způsobem ovlivnit západoněmeckou vnitropolitickou scénu. Neuvědomil si však, že všechny tyto názorové neshody měly pouze omezený dosah.

Situace v SRN před ženevskou konferencí

Chruščovy nóty způsobily na světové scéně značný rozruch, avšak od Chruščovova březnového stažení ultimáta se věci začínaly ubírat poklidnějším směrem. Všechny zúčastněné strany se především snažily dobře připravit na nadcházející konferenci ministrů zahraničí. Adenauer se však ještě předtím musel vypořádat s ohlášenou kandidaturou na prezidenta, která připadla na jaro roku 1959.

Současné hlavě státu Theodoru Heussovi mělo totiž brzy vypršet druhé pětileté funkční období a nemohl tedy již znova kandidovat. Konečné vyřešení této causy se sice překrývá s jednáním v Ženevě, ale z důvodu zjednodušení je popíšeme již nyní. V dubnovém souhlase s nominací viděl kancléř ideální možnost, jak si vzhledem ke ve svému věku ještě udržet vliv na chod země, aniž by se musel zabývat některými nepříjemnými kancléřskými povinnostmi. Hlavním problémem bylo ale nástupnictví na místě kancléře. Adenauer prosazoval za svého nástupce spolkového ministra financí Franze Etzela, ten však neměl dostatečnou podporu ve straně.¹⁵² Jako hlavní uchazeč se rýsoval ministr hospodářství Ludwig Erhard, kterého však zase nemohl

¹⁵¹ Erklärung der Bundesregierung vom 20. März 1959 zum Deutschlandplan der SPD č. 31. In: Bonn, s. 538.

¹⁵² Franz Etzel 1902-1970, v letech 1949-1953 a 1957-1965 byl poslancem Spolkového sněmu. V letech 1957-1961 vykonával funkci ministra financí; Schwarz, Hans-Peter: Die Ära Adenauer. Epochenwechsel 1957-1963, sv. 2, Stuttgart 1983, s. 183 (= Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, 3. sv.).

vystát Adenauer. Trnem v oku mu byla zejména jeho přichylnost k USA. Ohroženo by tak bylo pracně budované spolehlivé spojení s Francií.

Především strach z Erhardovy politiky nakonec přispěl k tomu, že se Adenauer rozhodl ponechat si svůj úřad. Dne 4. června tedy Kronemu definitivně potvrdil změnu svého rozhodnutí. Za jeden z oficiálních důvodů označil smrt Johna Fostera Dullesse z 24. května. Volba prezidenta se nakonec uskutečnila bez větší Adenauerovy pozornosti, když souhlasil s nominací ministra výživy Heinricha Lübkeho, ačkoliv o něm neměl příliš valné mínění.¹⁵³

Problémy na domácí scéně však kancléři nebránily pozorně sledovat zahraničí. Nemohl si tedy nevšimnout Chruščovova vyjádření, že Sověti nemají v plánu na ženevském setkání vyjednávat o statutu svobodného města pro Západní Berlín. Tímto výrokem ztratil svůj smysl i konečný návrh statutu, který byl v dubnu v Kremlu vypracován.¹⁵⁴ Tento krok byl pro Bonn příznivým signálem.

Ještě před Ženevou však musel Adenauer čelit nejnovějšímu moskevskému výpadu. 21. dubna totiž obdržela spolková vláda sovětskou nótu obviňující Západní Německo, že se pokouší o urychlení příprav na vybavení Bundeswehru jadernými zbraněmi. Západoněmecká vláda však s poukazem na vlastní rezignaci na výrobu atomových, chemických a biologických tato obvinění odmítla.¹⁵⁵

Z osobního hlediska byl Adenauer, jak již bylo řečeno, znepokojen novým americkým ministrem zahraničí Christianem Herterem. I vzhledem k této změně uvnitř americké politiky, se SRN již těsně před ženevskou konferencí nacházela v jisté

¹⁵³ Williams, 376.

¹⁵⁴ Harrison 1993, s. 21.

¹⁵⁵ Note der Sowjetregierung an die Bundesregierung vom 21. April 1959 zur Ausrüstung der Bundeswehr mit Atomwaffen, Antwortenote der Bundesregierung vom 9. Mai 1959 auf die sowjetische Note vom 21. April 1959 č. 36. In: Moskau-Bonn, s. 543.

izolaci. Jediným skutečně skálopevným spojencem tedy pro Spolkovou republiku zůstávala de Gaullova Francie.¹⁵⁶

Ženevská konference ministrů zahraničních věcí

Dne 11. května 1959 začalo v Ženevě dlouho očekávané jednání ministrů zahraničí čtyř velmocí o berlínské otázce. První fáze rozhovorů trvala do 24. června, druhá část pak proběhla od 13. července do 5. srpna 1959. Přerušeni si vyžádala návštěva některých účastníků na pohřbu Johna Fostera Dullese. Sovětská delegace byla vedena Andrejem Gromykem, z Washingtonu přicestoval Christian Herter, Velkou Británii reprezentoval Selwyn Lloyd a francouzským zástupcem byl Maurice Couve de Murville. Zejména pro Moskvu a východní Berlín bylo velkým úspěchem, že se konference zúčastnily rovněž oba německé státy, i když jenom s pozorovacím statutem bez práva zasáhnout do diskuse, aby nebyl porušen čtyřstranný charakter konference.

Protože Adenauer nechtěl, aby u jednoho stolu zasedl von Brentano a východoněmecký ministr zahraničí Lothar Bolz, pověřil vedením západoněmecké delegace velvyslance v USA Wilhelma Greweho. Adenauer se nehodlal vzdát snahy izolovat NDR na mezinárodním fóru. Přesto nakonec von Brentano do Ženevy odcestoval, ale jednání měl pouze monitorovat a využít svého neformálního vlivu v zákulisí.

Československá i polská delegace nebyly připuštěny, což si Grewe velmi pochvaloval. Z pohledu západoněmecké výpravy bylo výhodné i to, že delegace NDR nebyla oficiálně uznána třemi západními mocnostmi.¹⁵⁷

¹⁵⁶ De Gaulle toto odhodlání několikrát potvrdil. Srv. Rede des französischen Staatspräsidenten, Charles de Gaulle, vom 25. März 1959 auf einer Pressekonferenz (Auszug) č. 260. In: Dokumente zur Berlin-Frage, s. 379-380.

V průběhu konference byly prezentovány dva zásadní návrhy. S prvním vystoupil 14. května ministr zahraničí USA Christian Herter. Jeho záměrem bylo zajistit, aby sjednocení Německa probíhalo po etapách. Prvním krokem mělo být obnovení jednoty Berlína, naopak tím posledním podepsání mírové smlouvy s oběma státy. Zároveň měl být ustanoven celoněmecký výbor, který se měl zabývat přípravou svobodných voleb. Jedním z důvodů nesouhlasu Kremlu s Herterovým návrhem se stala požadovaná majorita západního Německa v tomto výboru, která se zakládala zejména na větším počtu obyvatel.¹⁵⁸ SRN měla mít dvacet pět zástupců a NDR jen deset. Pro Sověty bylo překvapivé i spojení mírové smlouvy a sjednocení Německa v jednom návrhu.

Prakticky ve všech těchto bodech si Herterův plán protirečil se sovětským postojem, který o den později předložil ministr zahraničí Andrej Gromyko. Sovětská vláda vlastně nepřišla s ničím novým. Prezentovala totiž jen mírně obměněný návrh mírové smlouvy s dvěma německými státy z 10. ledna 1959, jež vycházel z ultimáta z 27. listopadu 1958 o vytvoření svobodného města Berlín. Na rozdíl od Američanů Kreml ve svých plánech ohledně sblížení německých států opět nejprve předpokládal podepsání mírové smlouvy a až na konci procesu konání svobodných voleb.

Dne 10. června Gromyko vytáhl ze skříně listopadové ultimátum v novém kabátě. Podle něj byli Sověti rozhodnuti dát oběma německým vládám lhůtu jednoho roku k dohodě o sjednocení. Pokud by se však Němci nedomluvili, byl Kreml rozhodnut po

¹⁵⁷ Grewe, s. 283.

¹⁵⁸ Horčíčka, s. 217.

uplynutí dané doby podepsat separátní smlouvu s NDR, čímž by zanikla všechna západní práva v Berlíně.¹⁵⁹

Takto vyostřené rozdíly v názorech pochopitelně zavedly rokování do slepé uličky. Západ nechtěl přistoupit na uzavření mírové smlouvy s dvěma německými státy. Jistě zde sehrál svou roli i respekt západních velmocí k Hallsteinově doktríně. V souladu se stanoviskem SRN panovala též shoda, že status Berlína nemůže být změněn bez současného uspokojivého řešení celé německé otázky. Západoněmecké delegaci nevyhovoval příliš ani jeden návrh.

Konkrétní čtyřmocenské vyjednávání o Berlínu se odehrálo poslední týden první fáze konference a oba poslední týdny druhé fáze konference. Podle Wilhelma Greweho bylo zejména několik sporných bodů.¹⁶⁰ První konfrontaci přinesl návrh západních ministrů z 28. července 1959 týkající se Západního Berlína. Na jeho základě by se Berlín stal třetí samosprávnou politickou jednotkou v Německu. Nesměl by být členem jakékoliv vojenské aliance. Spojenci navrhovali takovéto řešení až na dobu pěti let (uvažovali o tom zejména Britové), Sověti však byli ochotní přistoupit na maximálně osmnáct měsíců.¹⁶¹ Druhým problémem se ukázala sovětská snaha zmenšit počet západních jednotek v Berlíně a konečně třetím byla neochota Moskvy podepsat jakoukoliv dohodu, která by se týkala východního Berlína.¹⁶²

Spolková vláda se nehodlala vzdát spojeneckých práv v Berlíně, odmítala i početní snížení stavu cizích jednotek ve městě. Na podporu tohoto stanoviska přijel do Ženevy dokonce i zástupce opoziční SPD a starosta Západního Berlína Willy Brandt.

¹⁵⁹ Besson, Waldemar: Die Aussenpolitik der Bundesrepublik, Erfahrungen und Massstäbe, München 1970, s. 655.

¹⁶⁰ Grewe, s. 285.

¹⁶¹ Küsters 1992, s. 500.

¹⁶² 74. Kabinettsitzung am Donnerstag, dem 6. August 1959. In: Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, 1959, s. 259.

Závěrečné komuniké konference vyšlo 5. srpna. Již od 11. července bylo však zřejmé, že konference pravděpodobně nepřinese konkrétní výsledek. Tento den totiž Chruščov obdržel toužebně očekávané pozvání od Eisenhowera do Spojených států.¹⁶³ Hans Kroll, západoněmecký velvyslanec v Moskvě, právě toto pozvání označil za primární snahu Sovětů v Ženevě.¹⁶⁴

Ze západoněmeckého pohledu považoval Grewe za největší přínos konference, že specifická krizová situace z listopadu 1958 byla definitivně překonána. Prodloužené sovětské ultimátum totiž zdaleka nepředstavovalo takovou hrozbu jako to listopadové. Nakonec bylo na podzim 1959 Sověty zrušeno úplně.

Zcela jiné hodnocení přinesl Kroll. Nejenže označil Greweho za nešikovného diplomata, ale na rozdíl od stanoviska spolkové vlády se mnohem vstřícněji vyjadřoval k Herterově plánu. Považoval ho za dobrý základ k jednání, pokud by o to Sověti projevíli zájem a v tomto smyslu apeloval na von Brentana.

Adenauer a Brandt se shodli, že neúspěch jednání je pozitivní pro mezinárodní stabilitu. Naopak britský premiér Macmillan byl výsledkem jednání zklamán. Velmi ho provokovala tvrzení Francie, že se Velká Británie snaží podkopat francouzsko-západoněmecké sblížení a nabourat jejich společný trh. Francie totiž zdaleka tolik jako Británie nestála o zlepšení vztahů mezi NDR a SRN. Důvodem byla tradiční francouzská obava z velkého Německa a snaha udržet si vedoucí roli v kontinentální Evropě.

Ženevská konference znamenala konec bezprostředního nebezpečí. Sověti se sice stále mylně domnívali, že jejich politika donutila Západ k ústupkům, ale vzhledem k tomu, že si uvědomovali, že sjednocení Německa již není reálné, soustředili se plně

¹⁶³ Tamtéž, s. 261.

¹⁶⁴ Kroll, s. 406.

na přípravu Chruščovovy cesty do Spojených států. I Západu muselo být zřejmé, že sjednocení není možné v tuto chvíli dosáhnout. Herterův plán a následné návrhy byly důkazem snahy Západu dohodnout se i za cenu rozsáhlých ústupků. Tento potenciál k definitivnímu vyřešení německé a berlínské otázky zůstal však v Ženevě díky zásadní protikladnosti stanovisek Západu a Východu nevyužit. Zejména Spojené státy byly rozhodnuty nadále pomocí podobných návrhů hledat cestu z krize ven. Hlavním bodem byla Eisenhowerova snaha zapojit do dozoru nad Berlínem OSN. I proto hraje tato konference nesmírně důležitou roli v procesu přeměny americké politiky.¹⁶⁵ Dullesovský styl byl definitivně překonán a Washington se ve své politice více blížil Londýnu než Bonnu. Podzim 1959 a návštěva Chruščova ve Spojených státech byly ve znamení americké snahy dosáhnout se Sověty přijatelné dohody ohledně statutu Berlína a v německé problematice.

V jiné pozici se na ženevské konferenci nacházela spolková vláda. Pro její politiku, založenou na tvrdém odporu vůči sovětským návrhům a na snaze získat jaderné zbraně, se během půlroku značně změnily podmínky. Sovětská politika síly a západní výzvy k flexibilnějšímu postoji zahnalý Bonn do kouta, ocitl se v izolaci. Zemřel totiž John Foster Dulles, který byl hlavním Adenauerovým spojencem v USA, a tak se kancléř mohl spoléhat jen na de Gaulla.

¹⁶⁵ Více k hodnocení závěrů ženevské konference viz Doering-Manteuffel, Anselm, s. 109.

III. OD ŽENEVY K PAŘÍŽI (1959-1960)

Eisenhowerovy cesty po Evropě

Mítink v Ženevě skončil ke spokojenosti Bonnu, to jest bez konkrétního výsledku. Zároveň se však defenzivní taktika Spolkové republiky během ženevské konference ocitla v palbě kritiky. Byla odsuzována zejména z Washingtonu a Londýna, zahraničněpolitická izolace SRN však byla citelně vnímána rovněž na domácí půdě. Tento nepříjemný stav si uvědomoval i Brandt, který však z toho nevinil jenom spolkovou vládu, ale také své stranické kolegy, tvůrce Německého plánu, který považoval za nerealistický a nepraktický.¹⁶⁶

Období do summitu v Paříži v květnu 1960 je symptomatické zejména snahou západní koalice nalézt společnou názorovou platformu a tyto rozpory překonat. Pařížská schůzka patří spolu s ženevskou konferencí z roku 1958 k nejvýznamnějším diplomatickým událostem v průběhu druhé berlínské krize. Eisenhower, de Gaulle, Chruščov a Macmillan na ní měli projednávat berlínské záležitosti. Nakonec však Chruščov jednací místnost demonstrativně opustil a rozhovory se prakticky nekonaly.

V létě roku 1959 se však západní velmoci pokoušely především sladit vzájemná stanoviska. Zásadní úlohu v tomto procesu sehrál americký prezident Eisenhower, který před plánovaným setkáním s Chruščovem postupně navštívil Bonn, Londýn a Paříž.

Rozhovory v SRN byly zajímavé hlavně scénářem, na základě kterého se uskutečnily. 27. srpna totiž došlo k paralelnímu setkání mezi Eisenhowerem a

¹⁶⁶ Brandt 1989, s. 167.

Adenauerem na jedné straně a mezi ministry zahraničí Herterem a von Brentanem na straně druhé. Washington doufal, že se mu tímto tahem podaří využít rozporů mezi kancléřem a ministrem zahraničí.

Adenauer totiž stále trval na starých zásadách západoněmecké politiky. Mimo jiné to pramenilo z faktu, že na prvním místě pro něj nebylo znovusjednocení Německa, ale setrvání tří západních spojenců z druhé světové války v Berlíně a tím také fixace současného stavu. Sovětský návrh na přetvoření Berlína ve svobodné město měl být akceptován jen v případě nebezpečí jaderného konfliktu.¹⁶⁷ Eisenhower Adenauera během schůzky naopak přesvědčoval, že obsazení Berlína není trvalým řešením a vyzýval kancléře k tomu, aby navrhl takové řešení situace v Berlíně, které by bylo dlouhodobé. Globkeho plán však Adenauer nezmínil a přišel tak o šanci více americkou politiku ovlivnit. S Eisenhowerem se však shodl na tom, že sjednocení Německa se nedá očekávat v krátkém čase. V dopise z 15. září 1959 to Adenauer sdělil Globkemu.¹⁶⁸

Větší flexibilitu podle očekávání ukázal von Brentano. Podstatou diskuse s Herterem byl von Brentanův návrh na přetvoření Berlína ve svobodné město za současné garance OSN, což by změnilo okupační status. V mnoha bodech byl dokonce podobný sovětskému návrhu a Herterově plánu.¹⁶⁹ Pro USA znamenala von Brentanova slova velký posun, protože signalizovala ochotu přehodnotit nekompromisní postoj, který byl prezentován západoněmeckou delegací v Ženevě. Von Brentano se evidentně snažil vymanit z dohledu Adenauera.

¹⁶⁷ Bremen, s. 414.

¹⁶⁸ 15. September 1959 (Bonn): An den Staatssekretär im Bundeskanzleramt, Dr. Hans Globke, Bonn č. 305. In: Adenauer. Rhöndorfer Ausgabe, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Rudolf Morsey, Briefe 1957-1959, sv. 7, Paderborn 2000, s. 331.

¹⁶⁹ Bremen s. 416.

Američané si však museli být vědomi, že zvolený postup souběžného jednání může přinést jen omezené výsledky, neboť klíčovou figurou v zahraniční politice zůstával kancléř Adenauer, a proto von Brentanova slova nijak nepřeceňovali. Adenauerovi se podařilo americkému tlaku odolat.

Další zastávky Eisenhowera a Hertera v Evropě potvrdily známé rozložení sil. Macmillan hodnotil nejnovější zprávy z Bonnu pozitivně, protože znamenaly, že si ve Spolkové republice uvědomují nebezpečí vojenského konfliktu. Naopak Francie prostřednictvím ministra zahraničí Maurice Couve de Murvilla vyjádřila odhodlání zachovat současný status quo v Berlíně. SRN si tak mohla být právem jista podporou Paříže.¹⁷⁰

Návštěva Chruščova ve Spojených státech

Dlouho očekávaná cesta nejvyššího sovětského představitele do USA se konala od 15. do 27. září 1959. Hlavní jednání proběhla v prezidentském sídle v Camp Davidu. Chruščov měl před setkáním velké cíle. Věřil v sílu svojí osobnosti a v to, že se mu podaří socialismus prezentovat v nejlepším možném světle, a to jak před prezidentem, tak před širokou veřejností.

Také Eisenhower očekával, že budou zmírněny alespoň některé rozpory mezi SSSR a USA. Během Chruščovova pobytu se sovětská a americká delegace setkaly celkem čtyřikrát. Několika schůzek se kromě obou protagonistů zúčastnili také ministr zahraničí Herter nebo viceprezident Richard Nixon. Součástí Chruščovova doprovodu byl mimo jiné ministr zahraničí Andrej Gromyko. Z hlediska osobního poznání obou státníků však byla nejpodstatnější jejich vzájemná setkání pouze za účasti tlumočnicků.

Již na ženevské konferenci se ukázalo, že nový ministr zahraničí Christian Herter změnil dosavadní neúprosný kurz politiky USA vůči Moskvě. Tohoto nového směru v americké politice si všimla i sovětská delegace. Její členové se dokonce vyjadřovali v tom smyslu, že prezident Eisenhower a jeho spolupracovníci byli znepokojeni slepou uličkou, do níž se USA dostaly v souvislosti s dullesovským přístupem k vedení studené války. Podle všeobecného názoru chtěly Spojené státy najít řešení současné situace a cestou postupného zlepšení vztahů se socialistickými zeměmi snížit mezinárodní napětí.¹⁷¹

Během návštěvy bylo potřeba projednat otázku sovětského ultimáta. Chruščov opět dokázal, že je politikem mnoha protikladů, když prohlásil, že Sovětský svaz již nebude v berlínské otázce klást časové termíny pro její vyřešení. Tím zároveň padlo ultimátum, které mělo po prodloužení během ženevské konference na podzim vypršet. Tento krok, který přispěl k částečnému uvolnění mezinárodní atmosféry, učinil Chruščov proto, že velmi stál o konání vrcholných schůzek s představiteli Západu.

Vedle znatelného uvolnění vztahů mezi oběma supervelmocemi se tak hlavním hmatatelným úspěchem Chruščovovy strategie stala dohoda o návštěvě amerického prezidenta v Moskvě, což mělo být příslibem dalších kontaktů mezi vůdci obou národů.¹⁷² (Toto označil za nejdůležitější výsledek schůzky i Eisenhower.)

Jako ideální termín pro reciproční cestu amerického prezidenta se postupně vykryštoval květen nebo červen příštího roku. Uvažovalo se i o podzimu 1959. Avšak vzhledem k obavě Eisenhowera, že by tento termín u ostatních partnerů

¹⁷¹ 1959, [říjen], Moskva. Důvěrná informace ÚV KSSS o návštěvě N. S. Chruščova v USA, určená vedoucím představitelům lidově demokratických zemí č. 13. In: Reiman-Luňák, s. 118.

¹⁷² Harrison 1993, s. 22.

v NATO vyvolal silné znepokojení, byl nakonec schválen původní jarní termín.¹⁷³ Hlavní důvodem proto byla obava Američanů, že dvě vrcholné schůzky Eisenhowera a Chruščova v krátkém sledu za sebou by u ostatních západních velmocí mohly vzbudit podezření, že mezi Washingtonem a Moskvou panují zvláštní vztahy. To by mohlo být nebezpečné i z hlediska rovnováhy síly v Evropě. Pokud by spolupráce USA s partnery v NATO byla vyměněna za kooperaci s Moskvou, znamenalo by to také ohrožení dosavadní bezpečnostní situace v Evropě.

Oba státníci se shodli i na potřebě svolat setkání čtyř mocností (Francie, USA, Velká Británie a SSSR) na vrcholné úrovni. To bylo nakonec smluveno na květen 1960 do Paříže a tématem měla být pochopitelně německá otázka.

Symbolem nového kurzu byla i vyjádření prezidenta Eisenhowera, který zopakoval ochotu Západu k jistým ústupkům v berlínské otázce (garance OSN pro statut svobodného města, které by bylo volně spojeno se SRN).¹⁷⁴

Přestože všechna setkání probíhala v relativně přátelské atmosféře, jisté třecí plochy zůstaly. Chruščov prohlásil, že je nemožné, aby byla podepsána separátní sovětsko-východoněmecká mírová smlouva bez toho, že by zároveň byla anulována práva Západu v Berlíně. Ta podle Moskvy vznikla v souvislosti s kapitulací Německa. Pokud by tedy západní jednotky v Berlíně zůstaly, byla by podle Chruščova sovětská prestiž vážně poškozena.¹⁷⁵ Možné řešení z patové situace nabídl sám Chruščov. Západ by podle něj nemusel uznat NDR a mohl by podepsat mírovou smlouvu jen se SRN, zatímco SSSR by uzavřel smlouvu s oběma státy. Podle Sovětů by toto řešení mohlo vyhovovat jak Spolkové republice, tak i západním státům, protože sjednocené

¹⁷³ Memorandum of Conversation, Camp David, September 27, 1959, 12:15 p.m. č. 15. In: FRUS, s. 45.

¹⁷⁴ Eisenhower i po skončení setkání signalizoval připravenost k jednání. Srv. Pressekonferenz President Eisenhower in Washington am 28. September 1959 (Auszug) č. 275. In: Dokumente zur Berlin-Frage, s. 407.

¹⁷⁵ 1959, [říjen], Moskva. Důvěrná informace ÚV KSSS o návštěvě N. S. Chruščova v USA, určená vedoucím představitelům lidově demokratických zemí č. 13. In: Reiman-Luňák, s. 119.

Německo si nepřeje nikdo z nich.¹⁷⁶ Nejvyšší sovětský představitel dal jasně najevo, že otázku německého znovusjednocení nepovažuje za aktuální. Dříve Chruščov využíval volání po německé jednotě především z taktických důvodů, během setkání s americkým prezidentem si však uvědomil, že Západ nikdy nepřistoupí na sjednocení podle sovětských představ. Proto Chruščov prohlásil, že by se vyřešení situace v Německu nemělo spojovat se znovusjednocením.¹⁷⁷

Podobně realitu vnímal i Eisenhower, ale protože ještě nedozrála doba na otevřenou proklamaci rozdělení Německa, oponoval Chruščovovi, že sice neví, zda ostatní západní státníci předpokládají sjednocení v krátkém termínu, avšak z dlouhodobého hlediska není možné Německo trvale rozdělit. Podle Eisenhowera by to nebylo v zájmu v zájmu zachování míru na světě. Chruščov poté deklaroval, že Sověti nebudou váhat a eventuálně podniknou jednostranné kroky k uhájení práv svých partnerů. Tím měl na mysli samozřejmě NDR.

V této souvislosti je třeba dodat, že Chruščov se s prvním mužem NDR Ulbrichtem rozcházel v otázce statutu Berlína, a to nejenom proto, že Moskva usilovala o budování zvláštních vztahů s Eisenhowerem. Pro Kreml, na rozdíl od NDR, bylo totiž výhodné pro Západní Berlín získat nezávislost, aby mohl být využíván jako Achillova pata v případě nutnosti zatlačit na NATO, aby nerozmísťovalo jaderné střely v západní Evropě. Roli zde opět sehrál strach Moskvy, že vojenská síla Západu převýší sovětskou. Tento pocit byl Ulbrichtovi pochopitelně cizí, tudíž jeho strategie byla mnohem riskantnější: po určitou dobu dokonce uvažoval o tom, že Západní Berlín anektuje.¹⁷⁸ Na tento jeho názor ovšem Chruščov nebral ohled.

¹⁷⁶ Memorandum of Conversation, Camp David, September 26, 1959, 9:20 a.m. č. 13. In: FRUS, s. 37.

¹⁷⁷ Memorandum of Conversation, Camp David, September, 1959, 11:45 a. m. č. 14. In: FRUS, s. 43.

¹⁷⁸ Zubok, s. 15.

Konečný výsledek jednání si Chruščov pochvaloval, i když si vymínil, že ve společném závěrečném prohlášení nebude věta, která by výslovně zakazovala jedné či druhé straně klást další ultimáta. Nechtěl totiž, aby závěry ze setkání s Eisenhowerem vyzněly jako vítězství Adenauera a jeho neústupné politiky vůči sovětským ultimátům.¹⁷⁹

Snížení napětí po jeho návratu do Moskvy ocenil také ÚV KSSS. V tomto duchu byla napsána důvěrná zpráva, kterou obdrželi vedoucí představitelé zemí východního bloku v říjnu roku 1959: „Výsledkem návštěvy je, že v mezinárodní situaci došlo k podstatnému snížení napětí. Vystoupení N. S. Chruščova v USA, která se široce a v podstatě dosti objektivně osvětlovala v americkém tisku a vysílala televizí po celé zemi, dala americkému lidu možnost učinit si správnější představu o Sovětském svazu, o mírumilovné politice socialistických zemí.“¹⁸⁰ Jak je vidět, sovětská poselství se nevyhnula propagandistickým tvrzením, která malovala zahraničněpolitické činy svých vůdců jen v těch nejrůžovějších barvách.

Naopak spolková vláda byla výsledky summitu USA-SSSR konsternována. Obávala se totiž, že setkáním byl Chruščov pouze odměněn za své hrozby a neuklidnilo ji ani sovětské stažení ultimáta ani americké ujištění, že o záležitosti Berlína se nebude nadále jednat bez účasti zbylých západních mocností.¹⁸¹ Bonn nyní netrpělivě čekal na vrcholné setkání čtyř mocností v Paříži. Adenauer se očividně obával nebezpečného posunu americké politiky od německých pozic směrem k názorům Velké Británie.¹⁸² Naopak Američané nyní SRN více vyčítali to, že

¹⁷⁹ Memorandum of Conversation, Camp David, September 27, 1959, 1:45 p.m. č. 16. In: FRUS, s. 47.

¹⁸⁰ 1959, [říjen], Moskva. Důvěrná informace ÚV KSSS o návštěvě N. S. Chruščova v USA, určená vedoucím představitelům lidově demokratických zemí č. 13. In: Reiman-Luňák, s. 117.

¹⁸¹ Telegram From the Department of State to the Embassy in Germany, Washington, September 28, 1959, 7:20 p.m. č. 18. In: FRUS, s. 53.

¹⁸² Gearson-Schake, s. 135.

nedostatečně spolupracuje při snaze vyřešit berlínskou otázku. Zdůraznil to i bývalý vysoký komisař americké vlády v Německu John McCloy, který se s Adenauerem setkal 2. října.¹⁸³ Kritika USA byla mířena jak na Adenauera osobně, tak i na ministerstvo zahraničí. Adenauer ale na americké výtky prakticky nereagoval a raději se v rozhovoru McCloyem věnoval jiným otázkám.¹⁸⁴

Jednání západní koalice na podzim 1959

Přes dílčí posuny nevyřešily berlínskou otázku ani Chruščovova návštěva v USA, ani ženevská konference, základní okruhy problémů zůstávaly nezměněny. Sovětská reprezentace stále trvala na podepsání mírové smlouvy, ať už pouze s NDR nebo i se SRN. USA a Velká Británie považovaly za základ západní politiky návrh z 28. července 1959 a Herterův plán. Francie a Spolková republika pak nadále odmítaly jakoukoliv, byť jen dočasnou změnu okupačního statutu Berlína, neboť to se z jejich pohledu rovnalo trvalé změně.

Hlavním cílem Washingtonu byla v tomto období snaha změnit stanovisko spolkové vlády a přimět ji k souhlasu s revizí statutu Berlína. Američanům nebylo proti mysli ani zapojení OSN do správy Západního Berlína. Garance čtyř mocností a OSN by mohla napomoci Berlín demilitarizovat, což by znamenalo i stažení amerických jednotek. Zajímavé ovšem je také to, že ve stejné době, kdy Eisenhower veřejně hovořil o možnosti stažení amerických jednotek z Berlína, několikrát potvrdil

¹⁸³ John McCloy 1895-1989, v letech 1949-1952 působil jako vysoký komisař americké vlády v Německu a podílel se na přípravě Marshallova plánu. V době setkání s Adenauerem současně pracoval v soukromém sektoru a byl předsedou Fordovy nadace pro mírové otázky. V letech 1961-1963 byl poradcem prezidenta Kennedyho pro odzbrojovací otázky. V době jednání s Adenauerem tedy nebyl oficiálním členem vládní administrativy, ale udržoval si silný neformální vliv.

¹⁸⁴ Köhler, s. 1061.

rovněž závazek USA ve městě zůstat. Tato protichůdná vyjádření dokumentují, že patrně ještě nebyl zcela rozhodnut, jaké řešení zvolit a prosazovat.¹⁸⁵

Aby Spojené státy mohly uskutečnit proměnu Berlína, potřebovaly přesvědčit západní partnery o potřebnosti konání vrcholné konference. Pro její konání byl nejen Macmillan, ale překvapivě také Adenauer, který to ale strategicky podmiňoval tím, že by se jednalo o všeobecném odzbrojení.

U de Gaulla se ale americké plány setkaly s odporem. Francouzský prezident byl proti chystané konferenci zejména proto, že od ní neočekával konkrétní výsledek a považoval ji za zbytečnou.¹⁸⁶ Podle něj by jediným výsledkem jednání bylo společné banální prohlášení. Ani on však nemohl trvale odolávat americkému tlaku, a nakonec souhlasil s uspořádáním prosincové konference západních mocností i květnového setkání čtyř mocností. Obě důležité události byly naplánovány do Paříže.

Američané za základ svého strategického arzenálu považovali Herterův plán a spojenecký návrh z 28. července 1959. Podzim 1959 přitom definitivně potvrdil změnu jejich politiky. Dullesova koncepce tvrdého postupu byla nahrazena větší vstřícností vůči Sovětům a k větší flexibilitě se snažil Washington přinutit i své partnery. Narazil zejména u Spolkové republiky, když von Brentano 23. října Herterovi písemně potvrdil, že pozice SRN zůstává beze změny a Spolková republika nechce status Berlína na jarní vrcholné konferenci projednávat.

Zatímco Washington chtěl dosáhnout trvalé dohody o změně statutu Berlína, Britové se nevyhýbali ani úvahám o zavedení prozatímního režimu ve městě. Základem britského vnímání situace v Berlíně bylo vědomí, že situaci lze vyřešit pouze tehdy, pokud se podaří smířit tři naprosto protichůdná stanoviska: britské

¹⁸⁵ Bremen, s. 433.

¹⁸⁶ Steininger, s. 138.

odhodlání trvat na rozdělení Německa, přání tří mocností udržet vojenské kontingenty v Berlíně a touhu Sovětů anulovat okupační status. Tyto tři protikladné požadavky nedávaly podle Britů prostor k trvalé dohodě, která by uspokojila všechny zúčastněné strany. Základem pro prozatímní dohodu podle Londýna byly návrhy z ženevské konference. Ke zklidnění krizové situace mělo přispět i uznání NDR. Britská vláda to navrhla v memorandu z 22. října 1959 zaslaném do Washingtonu. Nesouhlas s takovýmto prozatímním řešením později vyslovili shodně Adenauer i de Gaulle.

Americká politika byla formována několika politickými koncepty, aniž bylo jasné, který je tím hlavním. Potvrzením dřívější linie byl pro Washington plán na zapojení OSN do správy Západního Berlína jako garanta zachování politických svobod. V obměněné podobě se zde objevila dřívější Dullesova myšlenka uznat východoněmecký personál na hraničních přechodech jako zástupce Moskvy. Tento pokus o kompromis mezi britskou ochotou NDR uznat a západoněmeckým odmítnutím podobné akce, však nebyl západními partnery přijat vstřícně. Tím se jeho osud nelišil od Dullesova návrhu z roku 1958.

Nový americký návrh předložil Herter na začátku prosince. Jednalo se o rozsáhlý odzbrojovací materiál, který v mnohém vycházel z tzv. Norstadova plánu (podle amerického generála Laurise Norstada) a předpokládal vytvoření bezpečnostní zóny v Evropě, do které měly být zapojeny Dánsko, Belgie, Nizozemí, SRN, NDR, Polsko, Československo a západní část sovětského impéria.¹⁸⁷ Dalším Herterovým pokusem

¹⁸⁷ Generál Lauris Norstad 1907-1988, v roce 1930 ukončil vzdělání na akademii ve Westpointu. V roce 1941 se stal zástupcem štábního velitele vzdušných sil USA. V roce 1951 byl jmenován vrchním velitelem amerických vzdušných sil v Evropě. V roce 1953 byl jmenován velitelem všech vzdušných sil NATO v Evropě. V roce 1956 se stal vrchním velitelem NATO. V roce 1963 odstoupil z funkce. V letech 1963-1972 pracoval pro společnost Owens Corning Fiberglas.

vyřešit situaci v Berlíně byla modifikovaná verze jeho plánu z ženevské konference.¹⁸⁸ Německého znovusjednocení mělo být dosaženo lidovým hlasováním, v kterém se měli obyvatelé NDR a SRN rozhodnout, zda-li dávají přednost sjednocení nebo podepsání separátních mírových smluv s oběma státy. Řada Herterových návrhů však prakticky ničeho nedosáhla. Jeho snaha pohnout s Adenauerem byla neúspěšná. Přesto se Američané nevzdávali naděje, že se jim to na prosincových jednání podaří.

Západní koalice se na pařížské setkání s Chruščovem připravovala velmi pečlivě, mj. na zasedání ministerské rady NATO, které se v témže městě konalo 15.-17. prosince. Třebaže bylo zřejmé, že se Západ bude muset dohodnout na společném stanovisku, na tomto setkání stále přetrvávaly dva názorové proudy: anglosaský a francouzsko-západoněmecký. A tento stav byl potvrzen i na setkání hlav čtyř západních mocností, které se uskutečnilo od 19. do 21. prosince opět v Paříži. Francouzská metropole se tak v letech 1959-1960 stala místem, v kterém se konala nejvýznamnější jednání týkající se berlínské a německé otázky. Celkem zde byly uspořádány tři důležité akce. V prosinci 1959 to bylo zasedání ministerské rady NATO a setkání čtyř vrcholných představitelů západních mocností, v květnu 1960 se zde uskutečnila dlouho plánovaná vrcholná konference za účasti Chruščova.

Během druhé schůzky v pořadí se však prostor ke kompromisu mezi západními státy dále zmenšoval, protože Adenauer stále opakoval zásady své neměnné politické linie. Opět varoval spojence před uznáním NDR, změnou statutu Berlína a nebezpečím komunismu.¹⁸⁹ Udělal pouze dva drobné ústupky: povolil v otázce zřízení technických kontaktů mezi NDR a SRN a také byl ochoten akceptovat západní návrh

¹⁸⁸ Bremen, s. 455.

¹⁸⁹ Adenauer, Konrad: *Erinnerungen 1959-1963*, Stuttgart 1967, s. 27.

z 28. července, označil jej však za hranice možného nikoliv za výchozí bod pro jednání.¹⁹⁰

Eisenhower byl tímto Adenauerovým neúprosným postojem postaven před dilema. Washingtonská vláda se celý podzim roku 1959 snažila přimět Bonn k větší vstřícnosti a k souhlasu se změnou statutu Berlína. Nyní si však musela přiznat, že se jí to nepodařilo. Podobně ostatně Eisenhower narazil také u de Gaulla. V zájmu zachování jednoty Západu se proto rozhodl ustoupit. Tomu odpovídalo i závěrečné usnesení Pařížského setkání, v němž se plně prosadila linie SRN a Francie.¹⁹¹ Nejdůležitější byly dva body. Za prvé bylo vyhlášeno, že Západ se nehodlá vzdát svých práv v Berlíně a status města nebude zpochybněn a za druhé byl Chruščov vyzván, aby učinil vstřícné kroky na cestě k vyřešení německé otázky. Západní koalice to považovala za nutnou podmínku, pokud mělo dojít ke snížení mezinárodního napětí.

Eisenhowerovu vyjednávací pozici patrně oslabila i změna postoje britského spojence, neboť výsledky konference si pochvaloval i Macmillan, který oceňoval zejména zlepšení vztahů s de Gaullem. Londýn totiž velmi usiloval o francouzskou podporu pro britské obchodní zájmy.¹⁹²

Washington si ovšem i přes tento ústup ponechal otevřená vrátka pro případ, že by bylo nutné nebo možné použít Herterův plán jako základ pro urovnání situace v Německu. Přes oficiální shodu se proto Herter při odjezdu z Paříže pro západoněmecký deník „Die Welt“ vyjádřil, že vnímá právní status Berlína jen jako dočasný.

¹⁹⁰ V tom smyslu se kancléř vyjádřil již dříve na zasedání vlády 30. listopadu. Sondersitzung am Montag, dem 30. November 1959. In: Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, 1959, s. 405.

¹⁹¹ Steininger, s. 141.

¹⁹² Fischer, s. 249.

Nový program SPD a jeho dopad na jednání mezi Adenauerem a Brandtem

Politická jednání na podzim 1959 ovšem příliš nezměnila nepříjemnou mezinárodní izolaci, do níž se západoněmecká zahraniční politika pod Adenauerovým vedením dostala. Jediným pevným spojencem Bonnu zůstávala Paříž. Kancléř na to zareagoval především snahou upevnit si pozice na domácím politickém poli. Musel totiž ve vlastní straně zápolit s názorovým křídlem reprezentovaným ministrem hospodářství Erhardem a ministrem zahraničí von Brentanem, které se více blížilo k britským stanoviskům. Adenauer také pozorně sledoval vývoj v SPD.

Na sjezdu strany od 13. do 15. listopadu v Bad Godesbergu byl totiž schválen nový program SPD připravený Willim Eichlerem a Heinrichem Deistem.¹⁹³ Nové směřování strany podpořil rovněž Herbert Wehner, který tradičně tahal v SPD za zákulisní nitky.¹⁹⁴ Strana se měla nově profilovat nikoliv jako obhájce pracující třídy, ale jako všelidová strana. Godesberský program se ovšem na sjezdu podařilo prosadit proti mnoha odpůrcům jen o šestnáct hlasů. V SPD tak začal skutečný boj o programové reformy ve straně. Nejživější diskuse se v následujících měsících rozvinula okolo Německého plánu. Jeho největším zastáncem byl předseda strany Ollenhauer, proti němu se stavili zejména Brandt a Erler. Postupem času se však reformátorům podařilo svoje stanovisko prosadit a Německý plán přestal být pro SPD závazný.¹⁹⁵

Spolková vláda v tento moment vycítila šanci získat větší podporu opozice pro svůj neústupný postoj v otázce Berlína, a tak Adenauer usiloval o navázání bližších

¹⁹³ Doering-Manteuffel, s. 119.

¹⁹⁴ Koch, s. 205.

¹⁹⁵ Siebenmorgen, s. 321.

kontaktů s Brandtem. Po počátečním oťukávání došlo 30. listopadu 1959 k důležitému rozhovoru mezi oběma politiky. Jejich jednání vycházela především ze spojeneckého návrhu předneseného na ženevské konferenci 28. července 1959. Při úvahách nad tím, zda je možné Berlín ustavit jako třetí politicky samosprávnou jednotku, Brandt deklaroval, že souhlas či nesouhlas s tímto návrhem musí přijít především od spolkové vlády, nikoliv od západoberlínského Senátu. Oba politici se pak shodli na tom, že svoboda Západního Berlína může být uhájena jen ve spojení se SRN. OSN by neměla hájit pouze statut Západního Berlína, ale její pozorovatelé by se měli zapojit do dozoru nad celým Berlínem.

Pro Adenauera bylo nejdůležitější, že Brandt si jako starosta Západního Berlína nepřeje přerušit pouta s Bonnem a nahradit je nějakou formou provizorního řešení. Postavil se tak proti ústupkům spojenců.¹⁹⁶ U obou politiků přitom nadále přetrvávaly obavy z toho, že ústupky, které spojenci učinili v Ženevě, nejsou pro ně definitivní hranicí, ale spíše jen základem pro další vyjednávání. Jestliže Adenauer byl s těmito závěry spokojen, Heinrich Krone, předseda frakce CDU/CSU ve Spolkovém parlamentu, naopak Brandtovi příliš nevěřil, protože se jasně nepostavil za dosavadní čtyřmocenský status. Iritovala ho jistá Brandtova tolerance vůči zapojení OSN.

O několik dní později se Brandt v dopise von Brentanovi k záležitosti znovu vrátil. Podle jeho názoru by západní mocnosti měly přistoupit k prohlášení o Západním Berlínu jako integrální součásti SRN a měly by rovněž až do znovusjednocení udržet současný právní status. Za druhé tvrdil, že návrhy Západu přednesené v Ženevě stanovily hranice možného, avšak bylo by nebezpečné je opakovat, protože by pak Sověti mohli vyžadovat ještě více. Za třetí by západní mocnosti měly nadále zůstat garantem volného vstupu do Berlína. Mělo by být přezkoumáno, zda-li by se do

¹⁹⁶ Küsters 1992, s. 503.

dozoru nad udržováním pořádku ve městě nemohla nějakým způsobem zapojit OSN. Pokud by se tak stalo odpovídajícím způsobem, mohla by být i zmenšena odpovědnost západních mocností v Berlíně.¹⁹⁷

Z listu je zřejmé, že Brandt byl v otázce změny statutu Západního Berlína velmi opatrný. V tom se shodoval s kancléřem, který ho písemně ujišťoval, že nepřipustí zhoršení stávající právní pozice Západního Berlína. Největší rozdíl mezi oběma muži však byl v Brandtově ochotě o Berlín vyjednávat.

Další kolo jednání mezi Adenauerem a Brandtem se uskutečnilo během kancléřovy návštěvy v Berlíně 12. ledna 1960. Adenauer vylíčil výsledek pařížských jednání a vyzval Brandta, aby cestoval do Spojených států a výrazně tam upozornil na berlínský problém. Ten to však odmítl, protože nechtěl, aby jeho mise byla zastíněna Adenauerovou plánovanou cestou po světě. Z projektu tak sešlo.

Dne 13. ledna 1960 předal sovětský velvyslanec v Bonnu Smirnov předsedovi SPD Ollenhauerovi nový sovětský návrh, který kopíroval starší sovětské představy o Západním Berlíně jako svobodném městě. Novinkou ovšem byla nabídka na užší hospodářské propojení budoucího Berlína se SRN.¹⁹⁸ V SRN se tento návrh neseťkal s příliš silnou odezvou, protože byl vnímán jako taktický trik Sovětů. Spekulace v tisku ovšem vyvolal fakt, že byl předán právě Ollenhauerovi a nikoliv Brandtovi jako berlínskému starostovi. Tehdejší noviny psaly, že to bylo způsobeno pokusem Moskvy narušit dosavadní fungující tandem Adenauer-Brandt.¹⁹⁹

Spojenectví Adenauer-Brandt bylo ovšem jen účelové, a tak nemohlo vydržet dlouho. Brandt se sice s Adenauerem shodl v otázce udržení právního statu quo

¹⁹⁷ Küsters 1992, s. 504.

¹⁹⁸ Sowjetische Erläuterungen zur Berlin-Frage vom 13. Januar 1960 (Auszug) č. 275. In: Dokumente zur Berlin-Frage, s. 408-409.

¹⁹⁹ Küsters 1992, s. 506.

v Berlíně, rozcházel se s ním ovšem v míře flexibility vůči Sovětům. Bylo patrné, že již v této době intuitivně směřoval k později slavné „Ostpolitik“. Během kampaně pro připravované parlamentní volby se Brandt vůči Adenauerovi začal výrazně vymezovat jako odlišný kandidát na funkci kancléře.²⁰⁰ Již v květnu 1960 se proto Adenauer zmínil o tom, že se Brandt odklání od pozice spolkové vlády a přibližuje se směrem k americko-britským návrhům na vytvoření svobodného města Berlín.²⁰¹

Politika SRN před květnovým setkáním mocností v Paříži

Na začátku roku 1960 se pozice SRN příliš nezlepšila, americká politika se směrem k tvrdšímu postupu vůči Moskvě posouvala jen velmi pomalu a Herterův plán nadále zůstával součástí jejího strategického arzenálu.²⁰² Nicméně USA si alespoň uvědomovaly, že bez souhlasu SRN nebude možné dosáhnout pokroku v otázce Berlína. To potvrdil i Herter konstatováním, že změnu stanoviska Spolkové republiky očekává až po odchodu Adenauera z kancléřského úřadu.

Poté co se Herterovi nepodařilo dohodnout s Adenauerem, pokoušel se americký ministr zahraničí opět vyjednávat se svým západoněmeckým protějškem von Brentanem. Výsledkem jejich spolupráce byl plán na vytvoření zóny kontrolovaného odzbrojení, který se blížil Rapackého plánu. Byl však v rozporu s dosavadní západoněmeckou doktrínou a s Adenauerovou politikou. Společná iniciativa Hertera a von Brentana měla být oficiálně projednána při nejbližší vrcholné schůzce a byla důkazem toho, že se oba politici snažili kancléře obejít.²⁰³ Adenauer se však o plánu

²⁰⁰ Parlamentní volby byly stanoveny na září 1961.

²⁰¹ Küsters 1992, s. 506-507.

²⁰² Doering-Manteuffel s. 111.

²⁰³ Schwarz 1986, s. 499.

dozvěděl předčasně, což von Brentana vedlo k tomu, že nabídl rezignaci. Kancléř ji ale nepřijal, protože ho považoval za politika, s kterým lze snadno manipulovat.

Klíčovou částí vnitropolitického dialogu před květnovým pařížským summitem byla schůzka za účasti Adenauera, Brandta a dalších významných činitelů, která se uskutečnila 5. dubna 1960 v bonnském schaumburském paláci. Adenauer zde vyložil svůj návrh na konání referenda.²⁰⁴ Jeho podstatou byla otázka, zda si Berličané přejí zachování současného statutu města nebo jestli jsou pro jeho změnu. Adenauer chtěl touto iniciativou především získat lidovou podporu pro zachování statu quo. Spojenci byli podle něj v Berlíně přítomni nikoliv na základě smluvních práv, ale na základě výsledků války a nahrazení současného statu quo občansko-právní smlouvou mezi čtyřmi stranami by bylo nebezpečné, neboť každá smlouva je změnitelná a jednoho dne by mohli Sověti opět přijít a požadovat její změnu.²⁰⁵ Varoval před tím, že tendence ke smluvnímu řešení je zřetelná ve Spojených státech: důkazem podle něj bylo už uvedené Herterovo vyjádření pro „Die Welt“ po skončení prosincové schůzky v Paříži. Americká strana se podle Adenauera od Herterových slov dostatečně nedistancovala ani přes německé protesty, že takovýto výrok je v rozporu s oficiálním usnesením konference.²⁰⁶

Dalším bodem, o němž Adenauer na schůzce hovořil, byl postoj k Velké Británii a spojitost mezi berlínskou krizí a evropskou integrací. Podle Adenauera totiž Macmillan údajně hrozil tím, že pokud nebude respektováno postavení Evropského sdružení volného obchodu, bude Londýn nucen stáhnout své jednotky z Berlína.²⁰⁷

²⁰⁴ Adenauer tento záměr zveřejnil poprvé 16. března 1960.

²⁰⁵ Besprechung des Herrn Bundeskanzlers mit dem Regierenden Bürgermeister von Berlin, Herrn Willy Brandt, am Dienstag, den 5. April 1960, im Palais Schaumburg. StBKAH, III/150.

²⁰⁶ Tamtéž.

²⁰⁷ Adenauer blíže britský požadavek nespecifikoval. Je však zřejmé, že se jednalo o pokračování ekonomických rozepří mezi Velkou Británií a Evropským hospodářským společenstvím. Dne 4. ledna podpisem Stockholmské konvence vzniklo, hlavně z popudu Velké Británie, Evropské

Adenauerovy názory na britskou politiku zůstaly stejné a bylo patrné, že Macmillanovi stále nedůvěřuje.

Novinkou nebylo ani Adenauerovo stanovisko, že je třeba zabránit Chruščovovi, aby diskusi v Paříži příliš neposunul směrem k problému statutu Berlína. Adenauer se opět obával ústupků ze strany Západu. Konference by se podle něj měla více věnovat otázce všeobecného odzbrojení, stejně jako další plánovaná setkání, která se měla uskutečnit ve Washingtonu, Londýně a nakonec v Moskvě. Podle kancléře bylo nutné dosáhnout toho, aby Berlín přestal být centrálním tématem mezinárodních konferencí.²⁰⁸ Adenauerovy názory podpořil i spolkový ministr pro celoněmecké záležitosti Ernst Lemmer.²⁰⁹

Naopak Brandt na schůzce ukázal, že se v této době již s kancléřem názorově rozešel. Podle něj byl již současný stav neudržitelný, nebránil se tudíž diskusi o novém uspořádání v Berlíně. Brandt na schůzce vyjádřil větší ochotu naslouchat americkým názorům a projevil nesouhlas i s Adenauerovým nápadem na konání lidového referenda v Berlíně. Nemělo by podle něj žádnou závaznou platnost a mohlo by v klidu žijící obyvatelé Berlína znejistět.

Neměnnost postoje spolkové vlády před pařížským setkáním potvrdil Adenauer i při březnové návštěvě USA, která Eisenhowera přinutila zastavit diskusi okolo nového statutu Berlína. Adenauer na ní dosáhl cíle, o který dlouho usiloval, ovšem jen za tu cenu, že se zvětšily americké předsudky vůči kancléři a SRN. Eisenhower si dokonce později neodpustil poznámku o kancléřově senilitě. Avšak vzhledem

sdužení volného obchodu. Podle představ Londýna měla tato organizace sloužit především jako nástroj k tomu, aby členské země měly usnadněnou roli při koordinaci hospodářské politiky s EHS. V tomto smyslu také Macmillan na spojení tlačil a Adenauer si to uvědomoval.

²⁰⁸ Viz pozn. 205.

²⁰⁹ Ernst Lemmer 1898-1970, v letech 1924-1933 byl poslancem v Říšském sněmu za DDP (Německá demokratická strana). V letech 1952-1970 působil jako poslanec Spolkového sněmu za CDU/CSU. V letech 1957-1962 vykonával funkci spolkového ministra pro celoněmecké otázky. V rámci svojí kariéry zastával i několik dalších vládních postů.

k předvolebním průzkumům v SRN, které favorizovaly vládní blok CDU/CSU si Eisenhower uvědomoval, že bude nutné vztahy s Adenauerem nadále rozvíjet. Americký prezident přesto doufal, že se po volbách postoj Bonnu stane flexibilnějším. Zajímavějším partnerem k rozhovorům se mohl zdát Brandt, který svoje názory od listopadu 1959 změnil a vyšel Američanům více vstříc. Nicméně podpora jeho strany mezi občany nebyla tak výrazná a to nutně limitovalo i vliv, který mohl na Washington vykonávat.

Krach pařížské konference

Pařížská konference hlav států a předsedů vlád patří k nejvýznamnějším událostem, ke kterým došlo v průběhu druhé berlínské krize. Západ se ni systematicky připravoval již od ledna 1960, kdy byla ve Washingtonu zřízena alianční skupina složená ze zástupců SRN, Francie, USA a Velké Británie. Tato komise 9. dubna prezentovala taktický plán, jehož podstatou bylo očekávání, že SSSR na konferenci zopakuje návrh na uzavření mírové smlouvy s NDR a SRN. Vycházelo se i z rozhovorů, které vedl sovětský velvyslanec v SRN Smirnov se špičkami SPD Ollenhauerem a Wehnerem 13. ledna 1960. Smirnov zopakoval, že Kreml stále trvá na mírové smlouvě a na přetvoření Západního Berlína ve svobodné město.²¹⁰

Západ měl na návrhy tohoto druhu reagovat opětovným předložením Herterova plánu. Očekávalo se přitom, že jednání v tomto bodě dospěje do patové situace, což umožní od sebe oddělit berlínskou a německou otázku. 21. dubna byly touto komisí dále zformulovány tzv. nutné podmínky pro uzavření dohody o Berlínu. Jejich hlavními body bylo odhodlání Západu udržet spojenecká práva až do jejich smluvní

²¹⁰ Memorandum des Botschafters Smirnow an die SPD-Führung vom 13. Januar 1960 č. 67. In: Moskau-Bonn, s. 614-615.

změny nebo do ukončení okupace čtyřmi mocnostmi. Dále pak Západ deklaroval snahu udržet finanční, hospodářské, sociální a kulturní vazby mezi Berlínem a SRN. Dalšímu oddělení Západního Berlína od SRN měl předejít požadavek, že Západní Berlín nesmí samostatně uzavírat dohody se SSSR.²¹¹

Západ tedy před Pařížským summitem nijak významně nezměnil svá stanoviska, přiklonil se však spíše k pozicím SRN. Oslabovalo jej však to, že se nepodařilo zcela sladit politiku jednotlivých zemí. K představám, že jednání v Paříži mohou přinést zásadní průlom, proto politici přistupovali se značnou skepsí.

Podobně na tom byla ale i Moskva, která díky agentům KGB získala přípravné materiály západních mocností k chystanému summitu. Z nich bylo jasné, že v západní koalici zvítězilo Adenauerovo stanovisko a podpora zachování současného statu quo Západního Berlína.²¹² Oficiálně to ostatně formuloval i spojenec Adenauera de Gaulle před začátkem summitu: „Nesmíme připustit jakoukoli abnormalitu v situaci Berlína, je na Chruščovovi, s jakými návrhy přijde, musíme však zamezit nejhoršímu možnému vývoji.“²¹³ Získat de Gaulla na svoji stranu se Chruščovovi nepodařilo ani při březnové návštěvě v Paříži.²¹⁴

Lze předpokládat, že Chruščovova skepse vůči summitu, od kterého neočekával konkrétní výsledky, jej přivedla k rozhodnutí sehrát s protihráči efektní teatrální hru.²¹⁵ Záminku k ní mu poskytlo sestřelení amerického špionážního letounu U-2, ke kterému došlo na svátek 1. máje 1960 nedaleko Sverdlovska. Je třeba zmínit, že

²¹¹ Bremen, s. 504-506.

²¹² Zubok, s. 16.

²¹³ Tusa Ann: The last division, New York 1997, s. 189 (dále jen: Tusa).

²¹⁴ Kroll, s. 407.

²¹⁵ K ofenzivní taktice přimělo Chruščova také Eisenhowerovo prohlášení na tiskové konferenci, která se konala 3. února 1960. Prezident zde prohlásil, že by nemělo být spojencům odepřeno vlastnictví jaderných technologií, kterými již disponují nepřátelé USA. Toto prohlášení Chruščova velmi rozhořčilo.

Spojené státy prováděly špionážní lety nad územím SSSR již od 4. července 1956. Přestože Sovětský svaz o jejich existenci věděl, nedisponoval dlouho potřebnou technikou, aby je zastavil. Americký tisk se o špionážních letech dozvěděl v roce 1958, zachovával ovšem mlčení. Oficiální verze zněla, že letadla U-2 získávají pro NASA informace meteorologického charakteru.²¹⁶ V roce 1960 však již byly sovětské raketové střely zmodernizovány natolik, aby byly schopny nepřátelská výzvědná letadla zasáhnout.

Chruščov si sestřelení letadla nechal několik dní pro sebe. 5. května však v řeči před Nejvyšším sovětem existenci sestřeleného letadla odtajnil. Washington v první reakci špionážní lety popřel, spoléhal na to, že pilot sestřeleného U-2 je mrtvý, a že veškeré špionážní materiály ve stroji byly zničeny. Podle oficiální verze Washingtonu se výzkumné letadlo NASA ztratilo nad Tureckem a do SSSR jen zabloudilo. Tím však washingtonská administrativa Chruščovovi nahrála na smeč.²¹⁷ Pilot Francis Gary Powers totiž sovětský útok přežil, a tak mohl nejvyšší sovětský vůdce 7. května veřejně vyhlásit, že Moskva Powerse zajala, a že má rovněž v moci zbytky špionážního stroje. USA tak byly usvědčeny ze lži.²¹⁸

Chruščov se snažil ve svém projevu nekompromitovat přímo Eisenhowera, protože předpokládal, že v americké administrativě panuje několik názorových proudů. Jeho snaha však byla zmařena, protože Eisenhower se posléze k osobní zodpovědnosti

²¹⁶ Srv. Tusa, s. 189; The nature of NASA's program of upper atmosphere research with the U-2 airplane: Statement issued by the National Aeronautics and Space Administration, May 5, 1960 č. 179. In: American Foreign Policy: Current Documents 1960, Washington, DC 1964, s. 413 (dále jen: American Foreign Policy: Current Documents 1960).

²¹⁷ Steininger, s. 154.

²¹⁸ Soviet report on the mission of the NASA U-2 airplane and on the fate of its pilot: Address by the Chairman of the Council of Ministers of the U.S.S.R. (Khrushchev) Before the Supreme Soviet of the U.S.S.R., May 7, 1960 (Excerpts) č. 180. In: American Foreign Policy: Current Documents, s. 413.

přiznal. Sestřelení letadla bylo překvapením i pro americké spojence. Macmillan se o celém skandálu dozvěděl až z Chruščovova projevu.²¹⁹

Zveřejnění aféry Chruščovovi umožnilo v Paříži udělat několik taktických kroků, které mu měly napomoci získat převahu. Ráno 15. května v doprovodu Gromyka, velvyslance ve Francii Sergeje Vinogradova a ministra obrany Rodiona Malinovského navštívil de Gaulle a sdělil mu tři sovětské podmínky pro účast na konferenci. Za první veřejná omluva USA za incident U-2. Za druhé potrestání zodpovědných činitelů a za třetí prohlášení USA, že nebudou pokračovat ve špionážních letech nad územím SSSR.²²⁰

V podobném duchu vystoupil Chruščov i během odpoledního setkání s Macmillanem, který se snažil celý spor urovnat.²²¹ Pro britského premiéra byl pařížský summit otázkou prestiže. Vkládal do něj naděje, že přispěje k celkovému snížení napětí mezi Východem a Západem. Tentýž den probíhala i separátní jednání západní koalice.²²²

Dne 16. května se přece jen začalo jednat, ale než se stačila konference pořádně rozběhnout, vystoupil Chruščov s demonstrativním projevem. Tvrdě v něm zaútočil na politiku Spojených států a stáhnul pozvání pro Eisenhowera na návštěvu Moskvy.²²³ Prezident USA odvětil, že špionáž je nepříjemnou nutností a že zamýšlí v OSN navrhnout vybudování leteckého zpravodajského systému, který by podobným incidentům zabránil. Tento výrok Chruščova ještě více pobouřil a konferenci na protest

²¹⁹ Horne, s. 225.

²²⁰ Chruščovo setkání s de Gaullem se odrazilo i v následném jednání vrcholných představitelů západních států. Srv. Memorandum of Conversation, US/MC/9, Paris, May, 1960, 2:30 p. m. č. 161. In: FRUS, s. 417.

²²¹ Macmillan, Harold: *Pointing the way 1959-1961*, London 1972.

²²² Memorandum of Conversation, US/MC/7, Paris, May 15, 1960, p.m. č. 165. In: FRUS, s. 427.

²²³ Srv. Harrison 1993, s. 22; Chruščov, Nikita: *O zahraniční politice SSSR 1960*, I. díl, Praha 1962, 533-534.

opustil a stáhl se do budovy sovětského velvyslanectví.²²⁴ 27. června pak sovětská, bulharská, československá a polská delegace opustily souběžné jednání odzbrojovací konference v Ženevě. V takto komplikované situaci byl Washington nucen vydat krátké prohlášení, že do konce Eisenhowerova mandátu nebude pokračovat ve špionážních letech.²²⁵

Po krachu pařížské schůzky dal Chruščov najevo, že se současnou americkou administrativou nebude dále vyjednávat a počká až na výsledek listopadových prezidentských voleb. Podobně vyčkával i s uzavřením případné separátní smlouvy s NDR.²²⁶

Hodnotit nakolik Chruščovova teatrální vystoupení splnila svůj účel, je dosti těžké. Většina historiků konstatuje, že sovětská demonstrace síly sice ukázala Chruščovovu rozhodnost, ale na straně druhé tak Sověti bezděčně Západ sjednotili. Vůči Moskvě více vstřícný Macmillan byl totiž krachem jednání v Paříži hluboce zasažen.²²⁷ Jeho politická doktrína založená na vrcholných setkáních a vyjednávání s Východem se ukázala jako nefunkční a on sám nedokázal naplnit svou ambici vyjednávače mezi Východem a Západem.²²⁸ Pozitivněji politiku Velké Británie líčí opět historik Richard Lamb, podle kterého se Macmillanovi v roce 1960 naopak podařilo zmenšit rozdíly mezi oběma bloky. Nezdár schůzky v Paříži podle něj nedokazuje, že se Macmillan v rámci svojí politické strategie dopustil chyb, protože odpovědnost za krach jednání nenesl britský premiér, ale ostatní vrcholní státníci.²²⁹

²²⁴ Horčíčka, s. 222.

²²⁵ Washington však vyhocení situace očekával, již dříve uvažoval o přerušení špionážních letů. Více viz Memorandum of Conference With President Eisenhower, Paris, May 16, 1960, č. 166. In: FRUS, s. 436.

²²⁶ Na této taktice se v listopadu 1960 Chruščov shodl i s Ulbrichtem. Srv. Luňák, s. 68; Zubok, s. 17.

²²⁷ Turner, John: Macmillan, London 1994, s. 150.

²²⁸ Srv. Gearson, s. 156; Evans, s. 113.

²²⁹ Lamb, s. 340.

Adenauer měl z krachu jednání v Paříži vysloveně radost a chápal jej jako svůj triumf a potvrzení své nedůvěry v Sovětský svaz. Díky událostem v Paříži se mu navíc podařilo definitivně vymanit se z izolace, v níž se nacházel od konce ženevských jednání.

Americká zahraniční politika, která pod vedením Hertera prošla několika názorovými obraty, se ani po krachu pařížských jednání neustálila. Nový kurz měl stanovit až příští prezident.

IV. OD PAŘÍŽE K POSTAVENÍ ZDI (1960-1961)

Mezinárodní situace do konce roku 1960

Krach pařížského summitu znamenal výrazný obrat. Období těsnějších kontaktů mezi Západem a Východem skončilo, stejně jako snaha Chruščova rozdělit západní země. Bylo také zřejmé, že dřívější projekty Spojených států, jako byly Herterův plán nebo plán z 28. července 1959, byly natrvalo ztraceny a nové impulsy bylo možné očekávat až po nástupu nového prezidenta do úřadu. Dění do konce roku je tak možné s jistou nadsázkou považovat za jakýsi oddychový čas v krizi.

Přesto se ale odehrála některá další významná jednání. Ve Spolkové republice pokračovala diskuse uvnitř politického spektra a k rozhodujícímu obratu dospěla SPD. Herbert Wehner ve slavném projevu ve Spolkovém sněmu 30. června oficiálně oznámil nový kurz strany. Prohlásil v něm za neplatný nejen Německý plán SPD, ale také dřívější směřování politiky strany. Z programu SPD tak definitivně vymizela Schumacherova koncepce socialistické, avšak nesovětské, střední Evropy. Místo toho se Wehner aktivně přihlásil k členství v NATO, k západoevropskému společenství a k procesu evropské integrace.²³⁰ Přiblížení linii vládní CDU/CSU bylo zřejmé i z pasáže věnované bezpečnostní politice státu, ve které Wehner hovořil pouze o Spolkové republice, nikoliv Německu jako celku. V podobném duchu se v dalším projevu vyjádřil i Fritz Erler. Sociální demokraté si zřetelně uvědomili, že po krachu ženevské a pařížské konference jejich Německý plán ztratil opodstatnění a důsledkem toho byla také rezignace na rychlé sjednocení Německa. Naopak vyzbrojení SRN jadernými

²³⁰ Bender 1989, s. 73.

zbraněmi SPD stále odmítala. K podobnému kroku a k revizi svého plánu z března 1959 přistoupila i FDP.²³¹ Přesto byla ale odzbrojovací rétorika SPD zmírněna, v tuto chvíli byl Rapackého plán pro SPD již nepřijatelný. Dříve bylo pro SPD prioritou odzbrojení, až pak bylo členství v západních strukturách, nyní tomu bylo přesně naopak.²³²

Vnitropolitická diskuse v SPD se projevovala i v tom, že se vůči předsedovi strany Ollenhauerovi začalo profilovat názorové křídlo vedené Willym Brandtem. Dokladem toho byl Brandtův projev z 9. června 1960 na neformálním srazu mladší generace sociálních demokratů v hotelu Barsinghausen nedaleko Hannoveru. Brandt v něm podobně jako Wehner požadoval přizpůsobení zahraniční politiky strany vládní linii. Sledoval přitom dvojí strategii. V právních otázkách preferoval úzké spojenectví se spolkovou vládou, avšak zároveň signalizoval připravenost ke vstřícnému jednání se Sověty, čímž se radikálně lišil od Adenauera. Největší potlesk po svém projevu sklidil Brandt od Helmuta Schmidta, naopak Ollenhauer do Barsinghausenu nebyl vůbec pozván.²³³

V srpnu byl rovněž učiněn pokus zlepšit pošramocené západoněmecko-britské vztahy. Macmillan odcestoval do Bonnu, a přestože od návštěvy příliš neočekával, podařilo se alespoň částečně uhladit ostré hrany, a tak mohl své setkání s Adenauerem dokonce označit za historické. Jeho výsledkem bylo, že SRN vyjádřila zájem na zesílení spolupráce mezi Evropským hospodářským společenstvím a Evropským sdružením volného obchodu, což pro Brity představovalo jeden z klíčových problémů. Macmillan na oplátku 29. září 1960 v řeči před Spojenými národy velmi silně podpořil stanovisko SRN v otázce evropské bezpečnosti. 2.

²³¹ Doering-Manteuffel, s. 120.

²³² Více k programové změně v SPD viz Siebenmorgen, s. 325-326

²³³ Koch, s. 212.

listopadu se pak ve sněmovně lordů podobně vyjádřil i nový ministr zahraničí sir Alec Douglas-Home.²³⁴ Přesto ale vzájemné vztahy nadále nebyly na takové úrovni, jako tomu bylo před rokem 1958.

Se zbrusu novým plánem vystoupil 9. září 1960 americký generál Norstad na schůzce, jíž se mimo jiné zúčastnili Spaak a Adenauer. Jeho podstatou byla představa, že v průběhu dvou let bude pět států NATO-Spojené státy, Velká Británie, Spolková republika, Francie a Itálie-disponovat jadernými raketami Polaris. Rozhodovací pravomoc měla být přitom určena radě NATO. Adenauerovi se tento plán velmi zamlouval, protože nabízel recept, jak získat přístup k jaderným zbraním. Pozitivem pro něj bylo také to, že by se tak definitivně zabránilo vzniku dalších návrhů na zřízení bezjaderných zón ve střední Evropě. 14. února 1960 se po úspěšných zkouškách na Sahaře Francie stala čtvrtou jadernou mocností ve světě a podle názoru Hanse-Petera Schwarze by Adenauer usiloval o totéž, kdyby tomu nebránila nedávná válečná minulost a protijaderná nálada části obyvatelstva SRN.²³⁵

Dne 18. října se Hans Kroll, západoněmecký velvyslanec v Moskvě, při jednání s Chruščovem neúspěšně pokusil zprostředkovat přímé kontakty sovětského vůdce s Adenauerem, byl však odmítnut s tím, že Chruščov další kolo zásadních jednání zahájí až po zvolení nového amerického prezidenta.²³⁶ V okruhu Adenauerových důvěrníků se dokonce uvažovalo o použití dosud utajovaného Globkeho plánu a jeho předání prostřednictvím Kreiského Sovětům, avšak akce se nakonec zdála příliš riskantní kvůli jeho blízkému vztahu s Brandtem. Podle Brandta totiž západní koncept spojení německé a berlínské otázky s celkovým odzbrojením v Evropě skýtal jen malou šanci na úspěch. Mnohem větší naději mělo podle něj mít přímé jednání

²³⁴ Lee 1999, s. 121.

²³⁵ Schwarz 1989, s. 589.

²³⁶ Küsters 1992, s. 519.

Adenauera a Chruščova v Moskvě. Tato cesta se měla uskutečnit v příštím roce již za souhlasu budoucí americké administrativy.

V listopadu 1960 se konal sjezd SPD. Strana usilovala o širokou podporu obyvatel, a proto zmírnila socialistickou rétoriku, což se navenek projevilo i tím, že staré oslovení „soudruhu“ bylo nahrazeno novým oslovením „pane“. Za kandidáta strany na funkci kancléře ve volbách do Bundestagu (naplánovaných na září 1961) byl vybrán Brandt. Jeho výběr signalizoval hlubší odklon SPD od dřívějšího zahraničněpolitického postoje a potvrzení nového programu. Na druhou stranu však Brandt ani v této době ještě nebyl klíčovou postavou sociálních demokratů, měl sloužit především jako zajímavá a neutřelá tvář pro voliče.²³⁷ Potvrzovalo to i fakt, že do předsednictva strany byl zvolen až na dvacátém prvním místě.

Zbytek sjezdu se odehrál plně v režii Ollenhauera, který obhájil svoji pozici a během svého projevu prohlásil, že SPD nadále odmítá vyzbrojení Bundeswehru jadernými zbraněmi.²³⁸ Sociální demokraté se však postavili za členství SRN v NATO. V rámci toho naznačili i ochotu podílet se na jaderném strategickém plánování Severoatlantické aliance. Hlavní odpor byl v SPD proti variantě, kdyby SRN disponovala jadernými zbraněmi samostatně a nezávisle.²³⁹ Na Brandtovu nominaci zareagoval i Adenauer: odmítl společnou cestu do Moskvy a zároveň se pustil do diskreditace Brandtovy minulosti, když napadl jeho emigraci do Norska v době druhé světové války.

Mezitím na Východě stoupala nervozita, Ulbricht se rozhodl otestovat akceschopnost jak Západu, tak i Moskvy. Jeho cílem bylo pomocí salámové taktiky

²³⁷ Bender 1989, s. 73.

²³⁸ Koch, s. 217.

²³⁹ Hanrieder, Wolfram F.: Die stabile Krise. Ziele und Entscheidungen der bundesrepublikanischen Aussenpolitik 1949-1969, Düsseldorf 1971, s. 158.

postupně změnit poměry v Berlíně. 29. srpna bylo v tomto směru dosaženo vrcholu, když vláda NDR na pět dní uzavřela hranice s odůvodněním, že chce zabránit setkávání vyhnanců v Západním Berlíně. Další opatření brzy následovala: 8. září mohli západoberlínští občané ve východní části města pobývat jen se zvláštním povolením. Tím byla zřetelně porušena spojenecká smlouva, protože NDR si přisvojila právo rozhodovat o svobodě pohybu ve městě. Velitelé západních kontingentů v Berlíně okamžitě protestovali u sovětského protějšku a překvapivě jim bylo dáno za pravdu. Sovětský svaz totiž také považoval jednání NDR za nepřijatelné, mj. i proto, že předpokládaná odvetná opatření by komplikovala pohyb jeho personálu po městě. Moskva však nedokázala v tomto období Ulbrichta jednoznačně usměrňovat. Navíc se opět potvrdilo, že Sověti byli ochotni riskovat mnohem méně než NDR.

Východní blok mohl koordinovat svá stanoviska na konferenci jednaosmdesáti dělnických stran v Moskvě, která se uskutečnila na konci listopadu roku 1960. V jejím rámci se uskutečnilo několik významných setkání, z nichž nejdůležitější bylo jednání z 30. listopadu, jehož se kromě Chruščova a Ulbricht zúčastnili také ministr zahraničí Gromyko, první náměstek předsedy vlády Alexej Kosygin a někteří další představitelé.²⁴⁰ Projednávalo se na něm několik možných variant budoucího vývoje v Berlíně. Jednou z možností bylo podepsání separátní mírové smlouvy mezi SSSR a NDR v horizontu do konce roku 1961.²⁴¹

S tím ovšem příliš nesouhlasil Ulbricht, protože se obával hospodářského bojkotu ze strany Západu, který by mohl vážně poškodit ekonomiku NDR, a jeho hlavním cílem v danou chvíli bylo zabránit odchodu obyvatelstva do západní zóny. Později

²⁴⁰ Harrison 1993, s. 27.

²⁴¹ Appendix A, Record of Meeting of Comrade N.S. Krushchev with Comrade W. Ulbricht, 30. November 1960. In: Harrison 1993.

však toto řešení přijal za své a dokonce tlačil na jeho uskutečnění. Za ideální vyústění současné situace bylo sovětskou stranou považováno stanovení dvouleté lhůty, během které se NDR a SRN měly na podepsání mírové smlouvy připravovat. Zároveň mělo proběhnout koordinované odzbrojení obou států. Aby se trochu oslabila východoněmecká radikalita, usiloval Chruščov pro své vyjednávání se Západem o podporu ostatních států východního bloku. Cílem bylo dosáhnout uznání NDR ze strany Západu a vydobýt tím větší stabilitu pro budování socialismu.²⁴² Nejvyšší sovětský vůdce nevěřil, že Západ půjde kvůli Berlínu do války, a i tím se od Ulbrichta odlišoval.²⁴³

Po jednání byl Chruščov přesvědčen, že NDR nepodnikne žádné jednorázové kroky, které by vyhrotily režim na hranicích mezi berlínskými sektory a zkomplikovaly vyjednávání se Západem. Ulbricht byl na druhou stranu Chruščovem ujištěn, že Moskva bude nadále NDR politicky a především ekonomicky podporovat, aby byla schopna SRN konkurovat a posléze je také dohnat.²⁴⁴ Celkově ovšem setkání z pohledu Chruščova svůj účel nesplnilo, protože se mu nepodařilo potlačit Ulbrichtovu touhu po stále samostatnějším jednání.²⁴⁵

Na konci roku 1960 Chruščov věřil, že odhadl, kam až je Západ schopen zajít. Ve skutečnosti ovšem po krachu předchozích jednání musel obhajovat své postavení nejen na Západě, ale i na Východě.

²⁴² Harrison 1993, s. 30.

²⁴³ Zubok, s. 18.

²⁴⁴ Wettig 1997, s. 389.

²⁴⁵ Harrison 2003, s. 139.

Nástup Kennedyho administrativy

Demokrat John Fitzgerald Kennedy byl zvolen prezidentem Spojených států v listopadu 1960, jeho volební vítězství nad republikánským protikandidátem Richardem Nixonem však bylo velmi těsné. Úřadu se ujal v lednu 1961 a na post ministra zahraničí si vybral Deana Ruska. Jedním z hlavních témat Kennedyho volební kampaně bylo zvýšení finančních prostředků, které měly plynout na obrannou politiku státu. Jednak měl být udržován stávající jaderný arzenál a za druhé měla být posílena výstavba konvečních sil. Na druhou stranu Kennedy kritizoval některá rozhodnutí Eisenhowerovy administrativy: již před pařížskou konferencí například odsoudil lety špionážního U-2.²⁴⁶

Na volbu nového amerického prezidenta zareagoval i Ulbricht, který v dopise z 18. ledna Chruščovovi navrhoval několik kroků, především svolání konference Varšavské smlouvy, předložení nového ultimáta západním mocnostem a v neposlední řadě zastavení uprchlického proudu z NDR.²⁴⁷ Chruščovova odpověď z 30. ledna byla spíše vyhýbavá, za prioritu označil zahájení rozhovorů s novou americkou administrativou. Nejprve však chtěl z taktických důvodů počkat, až Kennedy více projeví své názory. Nejvyšší sovětský představitel se snažil Ulbrichta uklidnit i tvrzením, že jím navrhovaná opatření budou ve vhodném termínu uskutečněna, pokud s Kennedym nedojde k přijatelné dohodě. Na mysli měl přitom především podpis separátní mírové smlouvy s NDR.²⁴⁸

V SSSR zvolení Kennedyho vyvolalo poměrně vysoké naděje, a proto Chruščov nechtěl riskovat, že v komunikaci mezi Moskvou a Washingtonem dojde k chybě.

²⁴⁶ Srů. Tusa, s. 228; Doering-Manteuffel, s. 111-112.

²⁴⁷ Appendix B, Letter from Ulbricht to Krushchev, 18. January. In: Harrison 1993.

²⁴⁸ Harrison 1993, s. 32.

Analytické studie Sovětů popisovaly Kennedyho jako typického pragmatika, jehož zvolení umožní normalizaci vzájemných vztahů tak, aby nedošlo k nukleární válce. Chruščovovi záleželo na korektních vztazích s Washingtonem.

Chruščov příliš nedůvěřoval informacím ministra zahraničí Gromyka, a proto maximálně využíval kontaktů agenta KGB Georgije Bolšakova s bratrem prezidenta Kennedyho Robertem.²⁴⁹ V Kremlu se totiž domnívali, že bratři Kennedyové mohou být vůči sovětským návrhům vstřícnější než vláda předchozího prezidenta Eisenhowera. Panovalo zde přesvědčení, že Kennedy je ochoten v otázce Berlína ustoupit.²⁵⁰ V tomto smyslu zasílal do Moskvy zprávy sovětský velvyslanec v USA Michail Menšikov, jeho informace byly ale poněkud zavádějící, protože byly založeny jen na rozhovorech s umírněným členy demokratické strany.

Jedny z prvních sondážních rozhovorů s novou administrativou se uskutečnily na přelomu ledna a února 1961 v Moskvě za účasti Chruščova a amerického velvyslance Llewellyna Thompsona. Další a důležitější kolo rozhovorů se konalo ve stejném složení 9. března v Novosibirsku. Již na počátku bylo jasné, že si Chruščov pro jednání nepřipravil nic nového a převratného. Neustále usiloval o uznání existence NDR prostřednictvím mírových smluv: „Chceme podepsat mírovou smlouvu a chtěli bychom ji podepsat s vámi, ale také s Ulbrichtem a Adenauerem. Chtěli byste Německo v čele s Bonnem a my bychom chtěli, aby v čele Německa byla vláda Ulbrichta. Podepišme mírovou smlouvu. Mírová smlouva s oběma německými státy není v žádném případě útokem proti Západnímu Berlínu. Je proto třeba souhlasit se současnou situací, za které existují dvě Německa.“²⁵¹

²⁴⁹ Harrison 1993, s. 32.

²⁵⁰ Zubok, s. 21.

²⁵¹ 1961, 29. březen, Moskva. Záznam besedy mezi N. S. Chruščovem a americkým velvyslancem v Moskvě L. Thompsonem v Novosibirsku a text poselství J. F. Kennedyho Chruščovovi z 22. 2. 1961 č. 23. In: Reiman-Luňák, s. 179-181.

Avšak ani stanovisko nové americké administrativy se příliš nelišilo od předchozích amerických postojů. Thompson tedy Chruščovovi odpověděl: „Prezident Kennedy se dosud nesetkal s Macmillanem a Adenauerem a neposoudil s nimi tuto otázku. Avšak stanovisko USA je celkem známé. My nejsme ochotni legalizovat trvalé rozdělení Německa“.²⁵²

Schůzka tak prokázala, že počáteční sovětské naděje vkládané do nového amerického vedení jsou liché, a proto se Chruščov opět rozhodl pro tvrdý kurz a více se názorově přiblížil Ulbrichtovi. Naplno se tato strategie projevila během pozdějších vídeňských jednání s Kennedym, během nichž byl Chruščov již přesvědčen, že s vládnoucími kruhy v USA může pohnout jedině demonstrace síly. Jeho sebevědomí vyplývalo i z víry, že Spojené státy nepůjdou kvůli podpisu mírové smlouvy do války. Sázel na Kennedyho jako pragmatického, byť poněkud váhavého politika, a tak se přestal obávat jaderného konfliktu.

V březnu 1961 Chruščov přes velvyslance Thompsona obdržel Kennedyho nabídku na setkání v neutrálním městě. Iniciativa amerického prezidenta mohla být ovlivněna i Thompsonovým kabelogramem z 16. března 1961, ve kterém stálo, že v případě neochoty Washingtonu s Moskvou jednat, Chruščov jistě podepíše separátní mírovou smlouvu s NDR a tím berlínskou krizi vyostří.²⁵³ Stejně jako Moskva měl i Washington eminentní zájem zahájit jednání.

Moskva však nechtěla, i přes svůj zostřený kurz vůči USA mezinárodní situaci podepsáním separátní mírové smlouvy narušit. Snaha o dohodu se promítla do březnové konference států Varšavské smlouvy, kde Chruščov odmítl Ulbrichtovu

²⁵² Tamtéž.

²⁵³ Harrison 2003, s. 167.

snahu o provedení jednostranné akce v Berlíně.²⁵⁴ Dne 1. dubna Chruščov Washingtonu sdělil, že by byl ochoten setkat se na konci května nebo na začátku června ve Stockholmu nebo ve Vídni. Kennedy posléze vybral Vídeň a termín 3. a 4. června.

Vliv mezinárodních událostí na začínající volební boj mezi Adenauerem a Brandtem

První měsíce roku 1961 byly ve Spolkové republice ve znamení začínajícího volebního boje mezi kandidáty na kancléřský úřad Adenauerem a Brandtem. Od března do května 1961 oba na sebe několikrát osobně zaútočili. Brandt obviňoval Adenauera z toho, že je vychytralý a nedostatečně ctí německý lid. Kancléř mu s poukazem na Brandtova léta strávená v emigraci v Norsku odpověděl, že on stál po boku německého lidu za jakékoliv situace. Růst Brandtova sebevědomí se projevoval i tím, že 13. března navštívil ve Washingtonu Kennedyho. Setkání proběhlo v přátelské atmosféře.

V dubnu 1961 se na setkání s novým prezidentem Spojených států vypravil i Adenauer. Zatímco Brandt a Kennedy si byli věkově poměrně blízcí, tak v případě Adenauera a Kennedyho se jednalo o setkání dvou různých generací. Kancléř byl volbou Kennedyho znepokojen. Již dříve mu vadil Kennedyho článek pro *Foreign Affairs* z roku 1957, v kterém stálo, že Adenauerův politický čas již pominul, a že se na něj prezident Eisenhower moc spoléhá.²⁵⁵ Ani setkání obou politiků jeho obavy příliš

²⁵⁴ Luňák, s. 70.

²⁵⁵ Beschloss, Michael R.: *The Crisis Years, Kennedy and Krushchev 1960-1963*, New York 1991, s. 240 (dále jen: Beschloss); Noack, Paul: *Deutsche Aussenpolitik seit 1945*, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1972, s. 79 (dále jen: Noack).

nerozptýlilo. Nedůvěru vlády SRN vůči Washingtonu ještě znásobilo neúspěšné vylovení kubánského exilu v Zátocě svini 17. dubna 1961.

Klíčovým momentem pro sladění pozice západní koalice v roce 1961 bylo dubnové zasedání NATO v Oslu. Konalo se totiž v unikátní situaci. Některé rozpory mezi západními mocnostmi z doby Pařížské konference z minulého roku se zdály překonány. Francouzské a západoněmecké stanovisko bylo sice neměnné, avšak velký prostor pro jednání nabízela změna pozice anglosaských mocností. Macmillan se po srpnové návštěvě Bonnu a po ústupcích Adenauera v otázce ekonomické integrace v Evropě projevoval vůči SRN vstřícněji. Nová Kennedyho vláda dokonce v březnu vyhlásila, že se nebude cítit vázána návrhy předchozí administrativy z dob ženevské konference ministrů zahraničí. Míněn tím byl především Herteterův plán a plán spojenců z 28. července. Kennedyho záměrem bylo začít jednání s čistým stolem, což bylo pro Adenauera nesmírně výhodné, neboť Eisenhowerovy koncepty na řešení berlínské krize se dostaly definitivně ze hry. Adenauerovy výhrady vůči Kennedymu však přesto setrvaly. (Adenauerových pochyb o Kennedyho rozhodnosti v berlínské otázce se později rozhodl využít i Chruščov během jednání s Kennedym ve Vídni.²⁵⁶)

Výsledkem jednání v Oslu byla formulace tří zásadních požadavků západní koalice, kterých se mocnosti držely až do stavby Berlínské zdi.²⁵⁷ Prvním bodem bylo trvání na západní vojenské přítomnosti ve městě, druhým garance volného vstupu do města pro personál všech okupačních mocností, třetí byla snaha udržet životaschopnost města. Míněn tím však byl jen Západní Berlín, protože v roce 1961 přestal ve strategickém plánování západních mocností Berlín jako celek hrát roli.²⁵⁸

²⁵⁶ Zubok, s. 20.

²⁵⁷ Tzv. Essentials

²⁵⁸ Prowe, Diethelm, Der Brief Kennedys an Brandt vom 18. August 1961. Eine zentrale Quelle zur Berliner Mauer und der Entstehung der Brandtschen Ostpolitik. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 33, 1985, č. 2, s. 374 (dále jen: Prowe).

V rámci svého návrhu Američané uvažovali, že by se o svobodný přístup do města pečoval mezinárodní úřad, který by tím byl speciálně pověřen. Proti tomu se však postavila Spolková republika, která se obávala toho, že by tím Sovětský svaz získal právo podílet se na kontrole vzdušného mostu do města. Dosud bylo toto právo vyhrazeno jen západním mocnostem.²⁵⁹ S americkými návrhy nesouhlasil ani západoberlínský starosta Willy Brandt, který stále trval na garanci pro celé město. Jeho slovo však nemělo takovou váhu.²⁶⁰

Setkání Kennedyho a Chruščova

Dlouho plánované jednání mezi Kennedym a Chruščovem uskutečnilo 3. a 4. června se ve Vídni. Taktikou nejvyššího sovětského vůdce bylo vyzkoušet, zda-li bude Kennedy schopen čelit nátlaku.²⁶¹ Byl však překvapen Kennedyho neústupností v roli vyjednávače. V některých momentech však jeho neústupnost chybně interpretoval spíše jako slabost.²⁶²

Během dvou dnů se diskutovalo o třech problémových okruzích: Laos, německá otázka a zákaz jaderných zkoušek. Kennedy se původně chtěl diskusi o německé otázce vyhnout, 4. června se ovšem řeč na ni stočila.

Chruščov ze začátku, jako již poněkolkáté, tvrdošijně zopakoval sovětské stanovisko, vyžadující uzavření mírové smlouvy se SRN a NDR.²⁶³ Ústupnější naopak

²⁵⁹ Bonn, den 5. Mai 1962, Über den Herrn Staatssekretär wird dem Herrn Bundeskanzler weisungsgemäß eine Aufzeichnung zur politischen Lage Berlins vorgelegt. StBKAH, III/145.

²⁶⁰ Brandt, Willy: Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975, Hamburg 1976, s. 19 (dále jen: Brandt 1976).

²⁶¹ Luňák, s. 72.

²⁶² Wettig 1997, s. 391.

²⁶³ Memorandum k uzavření mírové smlouvy s Německem a vyřešení otázky Západního Berlína na tomto základě, předložené N. S. Chruščovem J. F. Kennedymu ve Vídni, 4. června 1961. In: Dokumenty k mírovému řešení německé otázky 1960-1964, vyd. Ministerstvo zahraničních věcí Praha 1965, s. 152.

byl v otázce přítomnosti vojsk neutrálních zemí a garancí ze strany OSN v případném neutrálním Berlíně po podepsání mírové smlouvy: „Dáte-li přednost tomu, aby statut Berlína zajišťovala vojska neutrálních zemí, budeme souhlasit i s tímto krokem. Budete-li se domnívat, že je nezbytné, aby záruky pro Západní Berlín byly zakotveny Organizací spojených národů, budeme souhlasit i s tím.“²⁶⁴

Chruščov ovšem nadále vyhrožoval separátní mírovou smlouvou s NDR: „Jestliže nepřistoupíte na náš návrh, pochopte, že sami podepíšeme takovou mírovou smlouvu se všemi následky, které z toho vyplývají. Říkám vám přímo: podepíšeme mírovou smlouvu s Německem koncem tohoto roku (konečný termín byl sovětským vedením stanoven na 1. prosinec 1961, pozn. P. J.).“

Kennedy pochopil, jaké nebezpečí by mohla separátní mírová smlouva Západnímu Berlínu přinést, a proto se na ně Chruščova okamžitě zeptal. Ten však jednoznačně neodpověděl a poukázal na potřebu jednání se SRN. V ten moment však prezident USA tvrdě vystoupil na obranu práv západních mocností v Berlíně: „Pokud jde o Západní Berlín, je třeba mít na zřeteli, že USA mají určité závazky vůči celkové obraně západní Evropy. Vyženou-li nás dnes jednostranně ze Západního Berlína a zbaví nás našich smluvních práv, všechny závazky Spojených států vůči jiným zemím se přemění v pouhý cár papíru a nikdo více nebude Spojeným státům věřit.“²⁶⁵

Kennedy tedy jednoznačně odmítal zpochybnit závazky USA vyplývající z výsledku druhé světové války: „My se domníváme, že jsme dostali určitá práva v Západním

²⁶⁴ 1961, červen, Moskva. Sovětské záznamy ze setkání J. F. Kennedyho a N. S. Chruščova ve Vídni, adresované A. Novotnému č. 26. In: Reiman-Luňák, s. 249.

²⁶⁵ Tamtéž, s. 252.

Berlíně po vzájemné dohodě s vámi. A nyní chcete tato práva předat Východnímu Německu. Jednostranně nemůžete předat naše práva nikomu.“²⁶⁶

Chruščov na to zareagoval velmi podrážděně a dokonce pohrozil třetí světovou válkou. V závěru setkání Kennedy ještě jednou Chruščova žádal, aby oddělil záležitost separátní mírové smlouvy od problému kontrolních mechanismů na přístupových cestách do Západního Berlína. Chruščov to ale odmítl a opětovně potvrdil platnost ultimáta, které mělo vypršet v prosinci 1961. Kennedyho odmítnutí jakýchkoliv prozatímních dohod definitivně pohřbilo Chruščovovu víru, že je možné se s novým prezidentem domluvit na velkorysém uspořádání záležitostí v Německu.²⁶⁷

Setkání Chruščova s Kennedym tak berlínskou krizi neurovnilo. Naopak po oddychovém čase na podzim roku 1960 krize nabrala nových obrátek. Výsledky jednání byly nepříznivé i pro spolkovou vládu, takže Adenauer konání mítinku Chruščov-Kennedy považoval dokonce za zbytečné.²⁶⁸ Vzhledem k novému vyhocení situace a rostoucímu napětí mezi supervelmocemi rostl i uprchlický proud směrem do Západního Berlína. Bylo tak zřejmé, že brzy musí dojít k nějakému řešení situace.

Situace v SRN a USA před uzavřením hranic v Berlíně

Pozice Spolkové vlády v létě roku 1961 nebyla zdaleka jednoduchá. Adenauerovi se sice podařilo vymanit z izolace, v které se SRN na konci roku 1960 nacházela, ale Kennedyho upřednostňování dvoustranných jednání se Sověty mu nedávalo možnost zasáhnout do politiky supervelmocí. Během dubnového setkání se Adenauerovi nepodařilo získat Kennedyho na svoji stranu, a tak musel jen trpně sledovat jeho iniciativy, bez možnosti je hlouběji ovlivňovat. Vůči některým americkým návrhům se

²⁶⁶ Tamtéž, s. 253.

²⁶⁷ Harrison 1993, s. 38.

²⁶⁸ Srv. Küsters 1992, s. 524; Gearson-Schake, s. 138.

však z jeho pohledu musela spolková vláda ohradit. Stalo se tak například 15. června, když poslanec CDU Ernst Majonica odmítl plán amerického senátora Mika Mansfielda, jehož podstatou bylo udělení statutu svobodného města pod mezinárodní kontrolou jak Západnímu, tak východnímu Berlínu. Podle CDU by to znamenalo uznání teorie východního bloku o dvou německých státech.²⁶⁹

Spolková vláda navíc vycítila, že pro zlepšení politického klimatu v Západním Berlíně je třeba demonstrovat jednotu stanovisek se západoberlínským Senátem. Učiněno tak bylo společným prohlášením z 12. července 1961. Vycházelo se při tom z porad Adenauera se západoberlínským Senátem konaných v lednu 1960. Shoda panovala ohledně pěti základních bodů: přítomnost západních velmocí na nezměněné právní bázi, včlenění Západního Berlína do právního, finančního a hospodářského systému SRN jako základ svobodné existence města, neomezený přístup ze SRN do Berlína, nutnost brát při uzavírání jakékoliv dohody o Berlínu ohled na vůli berlínského obyvatelstva a nakonec odhodlání nadále zachovat Berlín jako místo pro setkávání Němců.²⁷⁰

Adenauer se také musel před zářijovými volbami potýkat s poklesem popularity CDU/CSU, která byla na nejnižší úrovni v červnu, zatímco v červenci se jí podařilo znovu pozvednout. Nyní tyto strany preferovalo celkem 49 procent voličů. Otazníkem bylo i velké množství nerozhodnutých voličů. Zatímco Adenauer v kampani kritizoval Brandta, že během emigrace bojoval proti Němcům v norské uniformě, Brandt se

²⁶⁹ Informace ze zahraničí, Berlín od 1.1. 1960 do 17. 8. 1961, zvláštní zpravodajství ČTK, Spolková vláda odmítla Mansfieldův plán pro Berlín, Bonn 15. června 1961 (DPA). ČTK; Ernst Majonica 1920-1997, 1950-1972 poslanec Spolkového sněmu za CDU/CSU, byl vnímán jako stranický expert na zahraniční politiku. Ve svých názorech se blížil spíše atlantickému křídlu a ke spolupráci s Francií byl skeptický.

²⁷⁰ Toto prohlášení mělo demonstrativní charakter a nijak neměnilo pozice Spolkové vlády v názorech na sjednocení Německa, které bylo pro ní za současných podmínek nemyslitelné. Srv. Informace ze zahraničí, Berlín od 1.1. 1960 do 17. 8. 1961, zvláštní zpravodajství ČTK, Jednotnost názorů Spolkové vlády a Západoberlínského senátu v otázce berlínské politiky, Berlín, 12. července (DPA). ČTK; Noack, s. 79.

nechal inspirovat americkými předvolebními kampaněmi. Jádro jeho strategie leželo ve vnitřní politice, zaměřil se zejména na ekologická témata.²⁷¹

Spolková vláda v létě roku 1961 neměla vypracovaný detailní postup, jak čelit sovětským hrozbám. Podobné dilema musela vyřešit i Kennedyho administrativa. Prezident se při tvorbě své politiky nacházel pod tlakem dvou protichůdných skupin. Pro ostřejší postup se vyslovoval Dean Acheson, bývalý ministr zahraničí a nyní Kennedyho poradce. Naopak k zastáncům mírnějšího postupu patřili mimo jiné Dean Rusk, Averell Harriman, „Chip“ Bohlen, Adlai Stevenson, velvyslanec Moskvě Thompson, senátor Mansfield a mluvčí prezidenta Theodor Sorensen.²⁷²

Po vídeňském setkání prezidenta s Chruščovem Acheson navrhoval zpřísnění vnitřní bezpečnostní politiky státu v kombinaci s další výstavbou konvenčních a nukleárních zbraní. Požadoval také vyslání dalších dvou nebo tří amerických jednotek do SRN. Pokud by byly uzavřeny přístupové cesty do Berlína, odmítal Acheson vyjednávat a doporučoval podniknout americkými silami pokusný výpad na území NDR. V případě, že by americké vojenské jednotky narazily na odpor, měly zůstat na místě a očekávat další rozkazy.²⁷³ Acheson se však ve svých závěrech zmýlil, když přecenil Chruščovovu ochotu riskovat. S jeho závěry nesouhlasili ani Macmillan a ministr zahraničí Douglas-Home, kteří byli Achesonovou ochotou riskovat válku doslova zděšeni.²⁷⁴

Od poloviny července se prezident Kennedy blížil spíše k umírněnému stanovisku v americké administrativě, které upřednostňovalo jednání před konfrontací. Jeho televizní a rozhlasový projev z 25. července 1961 však paradoxně vzbudil dojem, že

²⁷¹ Brandt 1976, s. 19-20.

²⁷² Carstens, Karl: *Erinnerungen und Erfahrungen*, Boppard 1993, s. 284-285.

²⁷³ Schwarz, Hans-Peter, *Berlinkrise und Mauerbau*. In: *Rhöndorfer Gespräche*, s. 18.

²⁷⁴ Freedman, Lawrence: *Kennedy's Wars: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam*, New York 2000, s. 63.

převahu získává skupina kolem Achesona. Kennedy totiž ohlásil všeobecné a jednorázové zvýšení vojenských sil USA na jeden milion mužů (nikoliv však v Evropě, jak navrhoval Acheson), navýšení vojenského rozpočtu a zvýšení odvodů do armády. Interně prezident nařídil připravit Západní Berlín na provozování leteckého mostu.

Prezident dal rovněž jasně najevo rozhodnutí bránit Berlín všemi dostupnými prostředky. Nekompromisně trval na zajištění svobodného přístupu do města a právu USA v Berlíně nadále udržovat okupační jednotky, stejně jako na zachování hospodářských a jiných vazeb k Západu.²⁷⁵ Vyhlásil, že v případě ohrožení práv spojenců nebudou USA váhat s použitím jaderných zbraní.²⁷⁶ V podobném duchu byla formulována již nota americké vlády ze 17. července 1961, která byla adresována SSSR. Zde bylo především zdůrazněno právo západních mocností na přítomnost v Západním Berlíně.²⁷⁷

Kennedyho projev byl velmi ostrý a na Chruščova zapůsobil, avšak z pohledu umírněného křídla bylo důležité, že demonstrativně nebyl zvýšen početní stav vojska v Evropě ani nebylo ohlášeno zvýšení daní. Kennedy i přes svoji ostrou rétoriku nechtěl riskovat konflikt za každou cenu. Jeho primárním cílem bylo upevnit postavení Západního Berlína.²⁷⁸ V tomto duchu vyžadoval od Adenauera posílení německé armády. Ten však s takovým opatřením počítal reálně až k 1. dubnu 1962. Adenauer rovněž nesouhlasil s Kennedyho záměrem zkombinovat posílení

²⁷⁵ Horčíčka, s. 225.

²⁷⁶ Zubok, s. 24.

²⁷⁷ Antwortnote der amerikanischen Regierung vom 17. Juli 1961 auf das sowjetische Memorandum 4. Juni 1961 (Auszug) č. 283. In: Dokumente zur Berlin-Frage, s. 425.

²⁷⁸ Bender, Peter, Berlinkrise – Geburtsstunde der neuen Ostpolitik. In: Deutschland Archiv 30, 1997, č. 6, s. 936 (dále jen: Bender 1997)

konvenčních sil a vyjednávání. Podle něj tato strategie jen spojence zmátla a naopak více posilovala Sověty.²⁷⁹

Opatrný postup Washingtonu potvrdil 30. července také vlivný člen senátního zahraničního výboru William J. Fulbright, když souhlasil s názorem, že NDR má plné právo uzavřít hranice mezi oběma částmi města. Fulbright tak jen potvrdil tendenci americké politiky soustředit se jen na západní část Berlína.²⁸⁰

Dne 5-7. srpna 1961 se v Paříži konalo setkání ministrů zahraničí USA, Velké Británie, SRN a Francie. Američané se zde snažili přesvědčit ostatní partnery o oprávněnosti svého postupu v otázce Berlína, ale k zásadnějšímu závěru se dojít nepodařilo. Francie se totiž postavila proti oficiální nabídce SSSR na další kolo jednání. De Gaulle ukázal, že jeho pevný postoj vůči Sovětům se nezměnil ani po více než dvou letech trvání krize.

Stavba zdi

Chruščov se po vídeňském setkání ocitl na křižovatce. Problematickým se ukazoval zejména vztah s NDR, protože Ulbricht na Moskvu tlačil, aby vyřešila problém uprchlíků z NDR. Během roku 1961 opustilo NDR více než 180 tisíc občanů NDR.

Ulbrichtovým cílem nyní bylo hlavně demonstrovat schopnost jednat samostatně. Podle některých badatelů dokonce Ulbricht usiloval o záměrné vyostření situace, aby mohl Chruščova vehnat do kouta.²⁸¹ 15. června vystoupil na tiskové konferenci, na kterou byli pozváni také novináři ze Západního Berlína, a oznámil, že mírová smlouva s SSSR by dala orgánům NDR možnost převzít kontrolu na vstupních cestách do

²⁷⁹ Gearson-Schake, s. 138.

²⁸⁰ Prowe, s. 375.

²⁸¹ Harrison 1993, s. 40.

Berlína. V odpovědi na přímou otázku Ulbricht rovněž řekl, že o stavbě zdi v Berlíně neuvažuje²⁸².

Pro vývoj dalších událostí bylo podstatné Ulbrichtovo vystoupení na 13. sjezdu SED, které se uskutečnilo 3. července 1961. Ve svém projevu zdůraznil, že respektuje Chruščovovo ultimátum Kennedymu z vídeňského setkání a vzbudil tak dojem, že věří v podpis mírové smlouvy s NDR v horizontu několika málo měsíců. V projevu opět zdůraznil, že NDR bude také automaticky kontrolovat všechny tranzitní cesty do Západního Berlína na zemi i ve vzduchu.

Moskva však na další výpad ze strany NDR nebyla připravena, a zdá se, že ani měsíc před stavbou zdi nebylo SSSR jasné, jakým způsobem se v Německu a v Berlíně bude dále postupovat.²⁸³

Změnu přinesla až Kennedyho televizní řeč z 25. července (více viz další kapitola), která přiměla Chruščova uvažovat o vyslyšení východoněmeckého požadavku na uzavření sektorových hranic v Berlíně. Podle některých badatelů právě zde byl základ rozhodnutí postavit v Berlíně zeď.

Podle Honoré Catudala byl Ulbrichtův plán na uzavření vnitřních berlínských hranic vypracován v padesátých letech plánovací komisí SED a byl znám americkým a západoněmeckým agentům jako operace „Čínská zeď“. Západu se podařilo získat kopii tohoto plánu v červenci 1958.²⁸⁴ Není jasné, kdy se Ulbrichtovy plány na separaci východního a Západního Berlína staly součástí mezinárodních jednání. Podle některých pramenů se tak mohlo stát již na konferenci Varšavské smlouvy 28. - 29. března 1961, s nápadem zde měla jako první přijít východoněmecká delegace.

²⁸² Kromě NDR musela však Moskva čelit i tlaku z Pekingu. Čína totiž nesouhlasila s obnovením hrozeb vůči Západu a obávala se i toho, že podepsání mírové smlouvy s NDR by mohlo vyústit ve válečný konflikt.

²⁸³ Harrison 1993, s. 46.

²⁸⁴ Catudal, Honore: Kennedy and the Berlin Wall crisis, Berlin 1980, s. 210.

V tomto smyslu to alespoň popsal československý generál Jan Šejna, avšak například německý historik Gerhard Wettig považuje jeho svědectví za nespolehlivé a nepřikládá mu prakticky žádnou důležitost.²⁸⁵ Pravděpodobnější je tedy možnost, že se tak stalo až na srpnové poradě prvních tajemníků komunistických a dělnických stran členských zemí Varšavské smlouvy, která se konala od 3. do 5. srpna 1961 v Moskvě.²⁸⁶

Jedním z klíčových témat setkání byla patová situace v Berlíně.²⁸⁷ Chruščov nastínil tři možnosti řešení. Za prvé uzavření jednostranné mírové smlouvy mezi zeměmi východního bloku a NDR. Za druhé uzavření hranic se Západním Berlínem bez podepsání mírové smlouvy a za třetí udržení stávajícího statu quo současně se zesílením hospodářské pomoci.²⁸⁸

První varianta však v podstatě nepřipadala v úvahu.²⁸⁹ Socialistické státy se jednak obávaly odvetného embarga ze strany Západu, uzavření mírové smlouvy by zároveň znamenalo i nutnost provedení dalších kroků. Rozhodující roli zde hrála Kennedyho řeč z 25. července, v které shrnul základy politiky Západu v Berlíně.²⁹⁰

²⁸⁵ Wettig 1997, s. 390; generál Jan Šejna, v roce 1950 vstoupil do armády. V roce 1964 se stal vedoucím tajemníkem hlavního výboru KSČ na ministerstvu národní obrany. Šejna se stal jedním z klíčových československých funkcionářů a velmi podporoval Antonína Novotného. Podílel se na několika defraudacích. V roce 1968 utekl na Západ. V roce 1976 začal pracovat jako analytik CIA. Wettig považuje jeho svědectví za nevěrohodné, protože Šejna v době svého exilu pronesl několik dalších kontroverzních tvrzení, které se týkaly období, kdy sloužil v československé armádě. Sporný byl například výrok o československé účasti na pokusech s americkými zajatci v Koreji a Vietnamu.

²⁸⁶ Harrison 1993, s. 46-48.

²⁸⁷ Chruščov si do poslední chvíle nechával prostor pro přetvoření Berlína v demilitarizované svobodné město. Tomu nasvědčuje i nota sovětské vlády, která byla zaslána do Washingtonu. Více viz Note der sowjetischen Regierung and die amerikanische Regierung vom 3. August 1961 (Auszug) č. 284. In: Dokumente zur Berlin-Frage, s. 429.

²⁸⁸ Bonwetsch, Bernd, Filitow, Alexei, Chruschtschow und der Mauerbau. Die Gipfelkonferenz der Warschauer-Pakt-Staaten vom 3.-5. August 1961 [Dokumentation]. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 48, 2000, č. 1, s. 165 (dále jen: Bonwetsch-Filitow).

²⁸⁹ Bonwetsch-Filitow, s. 167.

²⁹⁰ Více o Chruščovově reakci na Kennedyho řeč viz Apendix G, Krushchev's Opening Speech to the 3.-5. August 1961 Moscow Conference of Secretaries of the Central Committees of Communist and

Z ní bylo patrné, že zatímco podepsání separátní mírové smlouvy by vedlo ke konfrontaci, uzavření hranic do Západního Berlína nikoli. V tomto smyslu přicházely ze Západu i další signály. Ani čtyřmocenská konference nepřicházela v tuto chvíli pro Moskvu v úvahu, protože by znamenala jen zmrazení situace, zatímco Chruščov usiloval o zastavení uprchlické vlny na Západ.

Osobně Chruščov považoval za nejlepší třetí možnost. Udržení statu quo by však vyžadovalo zvětšit ekonomickou podporu východoněmeckému hospodářství. Po jistý čas přesto Chruščov váhal, jakou variantu zvolit. Klíčovým se ukázalo vystoupení Ulbrichta.²⁹¹ Podle ruského historika Alexeje Filitova to byl právě nejvyšší východoněmecký stranický šéf, který jako první dne 4. srpna navrhnul uzavřít vnitřní hranice Berlína. V oficiálním protokolu z jednání byl však za autora řešení označen polský stranický šéf Gomulka. Důvodem zakrývání skutečnosti mohlo být buď to, že celý nápad měl zůstat v tajnosti, nebo že na sovětské straně nebylo toto řešení ještě všeobecně přijato. Tato verze se zdá nejpravděpodobnější, Chruščov totiž na konferenci do poslední chvíle váhal, než podpořil Ulbrichtův návrh. V otázce uzavření hranic citoval Ulbricht také vyjádření senátora Fulbrighta.

Ve svém projevu dále zopakoval nutnost uzavření mírové smlouvy s NDR a také hovořil o nezbytnosti pomoci ze strany ostatních komunistických států v případě západoněmeckého obchodního embarga.²⁹² Smyslem tohoto opatření mělo být nahrazení západního zboží východním.²⁹³ Oficiálně tento požadavek podpořili

Workers' Parties of Socialist Countries for the Exchange of Opinions on Questions Concerning the Preparation and Conclusion of a German Peace Treaty. In: Harrison 1993.

²⁹¹ Bonwetsch-Filitow, s. 169.

²⁹² Appendix H, Ulbricht's Speech to 3.-5. August 1961 Moscow Conference of Secretaries of the Central Committees of the Communist and Workers' Parties of Socialist Countries for the Exchange of Opinions on Questions Concerning the Preparation and Conclusion of a German Peace Treaty. In: Harrison 1993.

²⁹³ Wettig 2001, s. 600.

Gomulka, Novotný i Živkov, ve skutečnosti ale NDR hospodářsky podpořit odmítli a tudíž by případná ekonomická pomoc ležela opět především na bedrech SSSR.

Ulbrichtovo vystoupení nakonec rozhodujícím dílem přispělo k tomu, že se představitelé východních států 5. srpna, v poslední den jednání, shodli na uzavření hranic mezi západní a východní částí města. Ulbricht si však ještě vyžádal čas na konzultaci ve východním Berlíně, po jeho návratu do Moskvy bylo dohodnuto, že obě části města budou nejprve odděleny ostnatým drátem, aby byl čas pozorovat reakci Západu.

S těmito výsledky byl Ulbricht spokojen a 7. srpna na zasedání východoněmeckého politbyra přednesl zprávu, že Moskva souhlasí s tím, že v noci z 12. na 13. srpna budou pomocí ostnatého drátu uzavřeny hranice. Významné bylo i to, že 11. srpna celou akci tajně schválila lidová sněmovna NDR.

Rovněž jednání Chruščova bylo plně v intencích závěrů dohodnutých na konferenci států Varšavské smlouvy, 7. srpna totiž v sovětské televizi prohlásil, že uzavře skulinu na hranicích NDR. V reakci na to opustilo zemi několik dalších tisíc občanů.

Drobné chyby se Chruščov dopustil 8. srpna, když se na sovětském ministerstvu obrany v okruhu generálů soukromě zmínil o rozhodnutí uzavřít hranice. Tuto důležitou informaci zaslechl spolupracovník britské tajné služby Oleg Penkovskij. Svým řídicím orgánům ji ale nepředal, protože se domníval, že Západ by neměl šanci efektivně reagovat a navíc bylo ohroženo jeho osobní postavení uvnitř sovětského bezpečnostního aparátu.²⁹⁴ Přestože na Západ přicházely některé signály o plánovaných opatřeních NDR a Moskvy, konkrétní datum jejich provedení neznal nikdo.

²⁹⁴ Beschloss, s. 268.

V noci z 12. na 13. srpna byly vnitřní hranice v Berlíně uzavřeny, přístupové cesty SRN do Západního Berlína však nebyly zablokovány. S konkrétními opatřeními se začalo mezi první a druhou hodinou noční. Dne 13. srpna se občané Berlína vzbudili a pozorovali počínající stavbu provizorní bariéry.²⁹⁵ Podle Hanse-Petera Schwarze nebyla v USA ani v ostatních západních státech dostatečně vyhodnocena znamení, která signalizovala, že může dojít k uzavření hranic. Poukazuje zejména na vyjádření Waltra Rostowa, poradce prezidenta Kennedyho, jenž v rozhovoru s prezidentem mluvil o tom, že očekává uzavření Berlína ze strany NDR. Podobně tušení měli i západoberlíňští představitelé a potvrdila to řeč starosty Brandta 12. srpna v Norimberku.²⁹⁶

Se stavbou samotné zdi se pak začalo o tři dny později, kdy již Chruščov měl jistotu, že kvůli krokům NDR a SSSR nehrozí válka. Nejasné však zůstává, zda-li Chruščov i po stavbě zdi nadále skutečně usiloval o podepsání mírové smlouvy s NDR.

Pohyb občanů východního Berlína směrem na Západ byl zastaven okamžitě, naopak západní Berlíňané měli ještě po deset dní možnost relativně svobodně navštívit druhou část města, pak však byl i jejich přechod těžce omezen. Jako prvních se opatření dotkla západoberlíňské automobilové dopravy, vozidel ze SRN se však opatření netýkala. Sice musely ke vstupu do východního Berlína obdržet zvláštní povolení, na rozdíl od západních Berlíňanů jim však bylo vydáváno bez problémů.²⁹⁷ Tento provoz vydržel až do roku 1963, kdy byla uzavřena zvláštní dohoda o režimu na hranicích a situace se pro západoněmecké občany opět zlepšila. Britům, Francouzům

²⁹⁵ Ulbricht sperrt den Fluchtweg durch Berlin. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland, Montag 14. August 1961, č. 186, s. 1.

²⁹⁶ Schwarz, Hans-Peter, Berlinkrise und Mauerbau. In: Rhöndorfer Gespräche, s. 24.

²⁹⁷ Jednodenní povolenky pro občany SRN byly vydávány již před uzavřením hranic. Verschärfte Kontrollen an den Ost-Berliner Grenzübergängen. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland, Mittwoch 16. August 1961, č. 188, s. 4.

a Američanům nebyl přístup do města odepřen vůbec, byly jim však vyhrazeny nové speciální přechody do východního Berlína. Po několika dnech byl zachován jediný na Friedrich StraÙe, který se proslavil pod jménem Checkpoint Charlie. I když byla možnost vstupu do východního Berlína pro západní personál omezena, zůstala zachována. Tento fakt se ukázal důležitým i proto, že Západ tím pádem nebyl nucen přistoupit k odvetným opatřením hospodářského charakteru.²⁹⁸

²⁹⁸ Bonn, den 5. Mai 1962, Über den Herrn Staatssekretär wird dem Herrn Bundeskanzler weisungsgemäß eine Aufzeichnung zur politischen Lage Berlins vorgelegt. StBKAH, III/145.

V. DOHRA

Události léta roku 1961 znamenaly v západoněmecké politické situaci přelom, který byl patrný především z dlouhodobého hlediska. Uzavření vnitroberlinských hranic a stavba provizorní bariéry zastihly CDU/CSU a SPD uprostřed předvolebního boje.

Adenauer a Brandt, kteří byli kandidáty obou hlavních stran na kancléřský post, zareagovali na nejnovější vývoj odlišně, přestože ani jeden z nich akci NDR neočekával. Brandt se věnoval svým předvolebním povinnostem, 13. srpna v noci cestoval v železničním vagónu z Norimberku do Kielu.

Jakmile se však o událostech v Berlíně dozvěděl, rozhodl se do města okamžitě vrátit. Okolo páté hodiny ranní v Hannoveru vystoupil z vlaku a odletěl do Berlína.²⁹⁹Jeho cílem bylo demonstrovat solidaritu s berlínským obyvatelstvem, nejprve se tedy prošel po Postupimském náměstí a pak obhlédl situaci v okolí Braniborské brány. Zde zjistil, že přechod do východního Berlína hlídají jednotky NDR, byly vztyčovány betonové kůly a napínán ostnatý drát. Poté Brandt vedl zvláštní zasedání Senátu, které bylo věnované situaci ve městě a po jeho skončení se poprvé za dobu svého starostování osobně vypravil do budovy spojenecké komandatury v Berlíně-Dahleu.³⁰⁰ Brandt zde navrhnul, aby do několika metropolí států Varšavské smlouvy byl neprodleně zaslán spojenecký protest. Zástupci Spojených států to však odmítli, protože měli příkaz z Washingtonu nepodnikat žádné akce, které by se mohly

²⁹⁹ Wyden, Peter: *Wall - The Inside Story of Divided Berlin*, New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo 1989, s. 152 (dále jen: Wyden).

³⁰⁰ Von den Warschauer-Pakt-Mächten gefordert. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland*, Montag 14. August 1961, č. 186, s. 1.

vymknout kontrole.³⁰¹ Brandt však nadále trval na tom, že byla porušena práva spojenců vztahující se na celý Berlín.

Zpráva o stavbě zdi zastihla Adenauera v jeho domě v Rhöndorfu. Novinu mu sdělil Globke, který v 6:15 kancléři zatelefonoval. Adenauer se jen ujistil, že Západnímu Berlínu nehrozí bezprostřední nebezpečí a vrátil se do postele.³⁰² Později se po poradě s Kronem a Globkem rozhodl do Berlína okamžitě necestovat, protože se obával, že by jeho příjezd mohl způsobit lidové povstání.³⁰³ To potvrzuje i historik Hans-Peter Schwarz, podle kterého kancléř do Berlína okamžitě neodcestoval proto, že se snažil krizi ještě více nevyostřit. Neměl totiž představu, zda-li stavba zataras není jen prvním krokem. Před voliči se Adenauer prezentoval jako mírový kancléř, dopustil se však chyby, když podcenil náladu národa a na rozdíl od Brandta zůstal pasivní.³⁰⁴

Na zvláštním zasedání vlády, které se uskutečnilo 15. srpna, bylo rozhodnuto, že Spolková republika brzy přijde s vlastním opatřením reagujícím na uzavření hranic. Na následné tiskové konferenci však nebylo konkretizováno o jaké opatření se má jednat.³⁰⁵ Později proto bylo kancléři vyčítáno, že působil bezradně. Adenauer také nechtěl příliš tlačit na západní spojence, protože by to mohlo být prezentováno tak, že jeho dosavadní politika spolupráce se Západem byla neúspěšná.³⁰⁶ Adenauer se obával příliš pevné reakce spojenců, která by mohla vyvolat válečný konflikt. Slabá a

³⁰¹ Brandt 1976, s. 23.

³⁰² Wyden, s. 155.

³⁰³ Köhler, s. 1107.

³⁰⁴ Schwarz, Hans-Peter, Berlinreise und Mauerbau. In: Rhöndorfer Gespräche, s. 30.

³⁰⁵ Die Bundesregierung kündigt auch eigene Maßnahmen an. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland, Mittwoch 16. August 1961, č. 188, s. 1.

³⁰⁶ Der Westen prüft sorgfältig seine Gegenmaßnahmen. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland, Dienstag 15. August 1961, č. 187, s. 1.

nevýrazná reakce však pro něj byla nepřijatelná také, protože by vyprovokovala další sovětská restriktivní opatření.³⁰⁷

V krizových dnech po uzavření hranic neexistoval přímý kontakt mezi Adenauerem a Brandtem. Pouze 14. srpna Brandt požadoval v telegramu určeném von Brentanovi, aby spolková vláda přijala spolu se západoberlínským Senátem společná opatření (například hospodářská) proti iniciátorům uzavření hranic. V tom se pozice spolkové vlády od Brandta příliš nelišila.

Spolková vláda však na rozdíl od Brandta musela konzultovat situaci s partnery v západní koalici, a proto zprvu vyčkávala. Základy své politiky po stavbě zdi shrnul Adenauer 17. srpna během rozhovoru s Globkem a dalšími spolupracovníky. Zdůraznil význam přítomnosti USA v SRN. Bez Washingtonu by pozice SRN byla velmi slabá. Nejlepší ochranou vůči SSSR je jednota Západu a další zbrojení NATO, protože zvykem Moskvy není vyjednávat se slabšími partnery. Naznačil, že by pozici Chruščova mohlo oslabit obchodní embargo vůči SSSR.³⁰⁸ Adenauer rovněž kritizoval Brandta za to, že 16. srpna napsal Kennedymu.

Berlínský starosta totiž ve snaze, aby na veřejnosti působil aktivněji než kancléř, poslal Kennedymu telegram, v kterém apeloval na oficiální proklamaci třímocenského statutu v Západním Berlíně. Rovněž navrhoval přenést celou problematiku na půdu OSN. Brandt nabádal i k posílení stavů amerických jednotek ve městě.

Odpověď prezidenta USA znamenala pro Brandta zklamání. Jejím vypracováním byl pověřen poradce McGeorge Bundy a datována byla k 18. srpnu. Předána byla

³⁰⁷ 17. August 1961: Kanzler-Tee (Wortprotokoll) č. 45. In: Teegespräche, s. 552.

³⁰⁸ Tamtéž, s. 548.

prostřednictvím viceprezidenta Lyndona Johnsona.³⁰⁹ I přes zdvořilý tón bylo z dopisu zřejmé, že si Kennedy další komunikaci tohoto druhu nepřeje. Kennedy odmítl prakticky všechny Brandtovy stížnosti a návrhy, vyslovil se sice pro třímocenský status v Západním Berlíně, avšak již neschvaloval jeho dodatečnou proklamaci. Mohlo by to podle něj ohrozit dosavadní čtyřmocenský status. Stejně se Kennedy postavil i k požadavku apelovat v záležitosti uzavření hranic na OSN, což v odpovědi označil jen za zbytečné gesto. Kennedy odmítl riskovat válku, i přesto ale podpořil zvýšení početního stavu americké armády v Západním Berlíně. V mnoha ohledech se však dokázal Brandt později z amerického stanoviska poučit. Vzdal se nerealistických právních pozic v otázce oficiálního prohlášení třímocenského statutu v Západním Berlíně a více se soustředil na ulehčení režimu na sektorových hranicích.

Brandt později litoval údajně promarněné šance a domníval se, že v průběhu prvních tří dnů (v době, kdy sektory ve městě oddělovala jen provizorní bariéra) se mělo začít s Moskvou intenzivně vyjednávat. Podle jeho záznamů se dokonce rýsovalo setkání mezi Adenauerem a Chruščovem, což by dokazovalo mnohem větší flexibilitu kancléře, než se obecně soudí. Nakonec k němu však nedošlo. Právě v nevyužití šanci jednat se Sověty je možné spatřit základy Brandtovy později slavné „Ostpolitik“.³¹⁰

Dne 19. srpna Johnson a Brandt uvítali na hranicích Západního Berlína dalších tisíc pět set amerických vojáků, kteří byli vysláni pro zesílení kontingentu ve městě.³¹¹ Právě tento čin se nakonec stal nejhmatatelnější okamžitou reakcí spojenců na stavbu zdi. 22. srpna přijel poprvé od stavby zdi do města i Adenauer, ale jeho návštěva přišla už pozdě.

³⁰⁹ Brandt 1976, s. 30.

³¹⁰ Prowe, s. 379.

³¹¹ Slusser, Robert M.: The Berlin crisis of 1961, Baltimore, London 1973.

Von Brentano odpověděl na Brandtův dopis ze 14. srpna až na konci téhož měsíce a další psaní mu poslal 8. září, tedy týden před volbami. Brandt byl v obou listech ministrem zahraničí obviněn z vedení vlastní zahraniční politiky. Podle von Brentana by vítězství SPD ve volbách znamenalo přerušení dosavadní kontinuity zahraniční politiky. Von Brentano nesouhlasil ani s předčasnou proklamací západoberlínského Senátu o třímocenském statutu pro Západní Berlín. Podle něj bylo netaktické vypovědět dosavadní pořádek dříve než Sověti.

Brandt se vůči nařčení bránil konstatováním, že podle jeho názoru byl dopis Kennedymu ve Washingtonu přijat pozitivně. Také odmítl, že by nerespektoval zahraničněpolitickou linii spolkové vlády, protože při psaní dopisu předpokládal, že s ní jedná ve shodě. Od Brandta to bylo evidentně taktické vyjádření, jeho cílem bylo před volbami ukázat, že je schopen vést plnohodnotnou zahraniční politiku. Přesto se Brandt se spolkovou vládou shodl alespoň v tom, že Spojené státy nereagovaly na vývoj v Berlíně dostatečně energicky, i to bylo pro západoberlínského starostu důvodem, proč se později rozhodl změnit směřování zahraniční politiky SRN.³¹²

Celostátní volby do Spolkového sněmu se konaly 17. září. Vítězem se nakonec stal blok CDU/CSU, ale ztratil přitom absolutní parlamentní většinu, kterou měl v minulém volebním období. Křesťanští demokraté získali přesně 45,3 procenta hlasů, zatímco SPD 36,2. Část ztracených voličů však dokázala přetáhnout také FDP. Volební porážka sociálních demokratů ukázala, že SPD dosud není voliči vnímána jako plnohodnotná alternativa vůči vládním stranám. Na druhou stranu se na úbytku voličů CDU/CSU mohla podepsat i kancléřova neochota přijet okamžitě do Berlína a manifestovat soudržnost s obyvateli.

³¹² Hanrieder, Wolfram F.: Deutschland, Europa, Amerika. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994, Paderborn 1995, s. 203.

FDP se však příliš nechtělo vstoupit do koalice s CDU/CSU, v jejímž čele by stál Adenauer. Dokonce to byl jeden z bodů předvolební kampaně. Aby Adenauer donutil FDP do koalice vstoupit, začal vyjednávat s SPD. 25. září se setkali Adenauer, Brandt, Ollenhauer a Wehner, kancléř byl možná i z taktických důvodů ochoten svolat konferenci o Berlínu bez ohledu na další sjednocovací kroky. Přesto se dá konstatovat, že ztráta parlamentní většiny a stabilizace mezinárodní situace po stavbě zdi vedly Adenauera k tomu, že začal uvažovat o přehodnocení dosavadní neústupné politiky.

Ollenhauerovi a Wehnerovi se myšlenka velké koalice a spolupráce s CDU/CSU zamlouvala, pro Adenauera však nikdy reálně nepřicházela v úvahu. Nakonec se kancléři podařilo dosáhnout svého cíle, když přesvědčil FDP, aby pokračovala v dosavadní koaliční vládě. Bylo to však podmíněné tím, že se Adenauer po dvou letech kancléřského postu vzdá. Navíc si Adenauer musel do svého kabinetu na post ministra zahraničí místo von Brentana vzít Gerharda Schrödera, který byl znám svými angloamerickými postoji.³¹³ V ohrožení se tak octnula dosavadní orientace západoněmecké zahraniční politiky na Francii.³¹⁴ Po složitých jednání tedy byla 2. listopadu ustanovena nová vláda za účasti CDU/CSU a FDP.

Konec volebního boje znamenal i to, že se pomalu začal zlepšovat vztah mezi západoberlínskou radnicí a spolkovou vládou. Brandt přestal usilovat o status svobodného města pro Berlín a spíše se soustředil na posílení svazku s ostatními částmi SRN. Na podpoře statutu Berlína a posílení přístupových cest se shodl

³¹³ Morsey, s. 62.

³¹⁴ Doering-Manteuffel, s. 114.

s kancléřem, čímž se oběma politikům podařilo překonat krizi z doby volebního klání a nalézt společnou řeč.³¹⁵

³¹⁵ Küsters 1992, s. 537.

VI. EPILOG

Stavbou zdi nebyla berlínská krize definitivně vyřešena, skončila však její hlavní konfrontační fáze a vytvořily se podmínky, aby postupně plynula do ztracena. Kennedyho varování odradilo Kreml od chystaných příprav k předání letecké kontroly nad Berlínem do rukou NDR, několik měsíců ovšem nebylo jisté, zda Chruščov bude i nadále usilovat o podpis separátní mírové smlouvy s NDR a přetvoření Berlína ve svobodné město. Až teprve 17. října, na XXII. sjezdu KSSS, nejvyšší sovětský představitel oznámil své rozhodnutí netrvat na změně statutu Berlína do konce roku a také oznámil, že mírová smlouva nebude podepsána do konce roku 1961, později se stal nereálným i jakýkoliv další termín.³¹⁶ Moskva tím zmírnila svou rétoriku a nepřímo dala najevo, že se smířila se současným stavem. Zastavením uprchlického proudu vyřešila to, co považovala za nejpalcivější problém v Německu a její další postup charakterizovala především snaha ekonomicky posílit NDR.

Sověti však zatím definitivně neopustili myšlenku uzavřít separátní mírovou smlouvu s NDR nebo přetvořit Berlín ve svobodné město. Po krachu kubánského dobrodružství ale bylo zřejmé, že Chruščovova ofenzivní síla je vyčerpána, a tak tato možnost přestala být v podstatě reálná. Chruščov ovšem předpokládal, že k mezinárodnímu uznání NDR musí dříve či později stejně dojít a po stavbě zdi necítil potřebu spěchat. I proto nebyla nakonec mírová smlouva podepsána.

Mezi dalšími důvody pro sovětskou zdrženlivost mohla být také přítomnost charismatického generála Luciusa D. Claya v Západním Berlíně - ten byl Kennedym

³¹⁶ Harrison 1993, s. 52.

do města vyslán, aby zvedl morálku tamějších obyvatel. Svou roli určitě sehrál také fakt, že Chruščov znal obsah projevu náměstka ministra obrany USA Roswella Gilpatrica z 21. října, ve kterém zpochybnil sovětskou převahu v počtu raket a naopak prohlásil, že USA disponuje větším množstvím těchto zbraňových systémů. Jestliže ofenzivní strategie Chruščova byla založena na falešném přesvědčení o technologické převaze, tak nyní musel nejvyšší sovětský vůdce vzít v úvahu i možnou zaostalost Sovětského svazu. Z tohoto pohledu lze navazující karibskou krizi vnímat jako snahu Sovětů o dorovnání americké strategické výhody.

Týden po Gilpatricově projevu se Američané rozhodli otestovat sovětskou připravenost na vojenské ohrožení a pokusně vyslali tankovou jednotku na Checkpoint Charlie. Podle očekávání se zanedlouho na druhé straně objevily sovětské tanky, což pro Washington znamenalo, že i nadále musí Sověty ve městě počítat. Potvrdila se tak rovnováha sil na hranicích, což mělo pro další vývoj událostí v Berlíně stabilizační účinek.³¹⁷

S daným stavem se musel smířit i Ulbricht, který se v průběhu krize několikrát snažil svými radikálními postoji zatlačit Sověty do kouta, ale nikdy nezískal takový vliv, aby byl skutečně schopen měnit rozhodnutí Moskvy. Bylo to pro něj o to složitější, že na rozdíl od Moskvy vnímal stavbu zdi jen jako první z celé řady kroků. Nadále se proto snažil na Chruščova tlačit, a to především v otázce ekonomické pomoci, kterou NDR od SSSR nutně potřebovala, aby dodržela ekonomický plán pro rok 1962.³¹⁸ Ke skutečnému uznání NDR ovšem došlo až v sedmdesátých letech, kdy už Ulbricht nebyl ve funkci.³¹⁹

³¹⁷ Brandt 1976, s. 34.

³¹⁸ Appendix K, Letter from Ulbricht and the SED CC delegation to the CPSU 22nd Congress in Moscow to Krushchev, 30. October 1961. In: Harrison 1993.

³¹⁹ Ekonomická závislost NDR na SSSR mu svobodnější politiku nedovolovala ani v dalších letech. I to potvrzuje, že jeho vliv na Sovětský svaz byl jen omezený. Srv. Kosthorst, Daniel, „Sie sind ein Opfer

Chruščov žádnou ze svých výhrůžek v průběhu krize nesplnil a nedosáhl ani většiny svých cílů. Přesto není možné vnímat jeho politiku jako vyloženě neúspěšnou. Stavba zdi byla v mnoha ohledech přijatelným kompromisem mezi Západem a Východem. Chybou Chruščova však bylo, že se nikdy úplně nezbavil pocitu, že pomocí výhrůžek může donutit Západ ke ústupkům. Na to naplno doplatil během karibské krize, během níž se rozplynul jeho sen o strategické a politické rovnováze se Spojenými státy.³²⁰

Ve Spojených státech a ve Velké Británii bylo postavení zdi přijato de facto s ulehčením.³²¹ Podařilo se stabilizovat situaci, což bylo hlavním cílem jak Kennedyho, tak Macmillana.³²² Poněkud pošramocené vztahy se SRN se Kennedy později snažil napravit tím, že v červnu roku 1963 odecestoval do Západního Berlína, aby demonstroval solidaritu s jeho obyvatelstvem. Svým projevem známým především díky výroku „ich bin ein Berliner“ si Kennedy berlínské obyvatelstvo získal, po jeho smrti bylo po něm dokonce v Západním Berlíně pojmenováno náměstí nedaleko schöneberské radnice. Adenauer však podobné nadšení nesdílel a jeho nedůvěra k Američanům zůstala nezměněna.³²³ Pro SRN znamenala zeď

unserer Propaganda“. Die letzten Gespräche Ulbrichts mit Chruschtschow 1964 in Moskau-Eine Dokumentation. In: Deutschland Archiv 29, 1996, č. 6, s. 872-887.

³²⁰ Období po stavbě zdi bylo pro Moskvu důležité i z hlediska vztahu k Číně. Chruščov totiž zjistil, že s ní není možné dosáhnout kompromisu. Srv. Zubok, s. 28-29.

³²¹ V první hodinách po uzavření sice americké i britské ministerstvo zahraničí vydalo prohlášení, ve kterém protestovalo proti porušení práva volného pohybu osob po celém městě, ale protože tento čin nebyl následován dalšími kroky, přistoupili nakonec východoněmecké jednotky ke stavbě zdi. Srv. Rusk kündigt Protest der Stadtkommandanten an. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung für Deutschland, Montag 14. August 1961, č. 186, s. 4.

³²² Macmillan výslovně o berlínské zdi prohlásil, že je to sice politováníhodná událost, ale že kvůli ní nebude nikdo bojovat. Srv. Leupold, Bernd: „Weder anglophil noch anglophob“ : Grossbritannien im politischen Denken Konrad Adenauers, Frankfurt a. M. 1997, s. 276.

³²³ V červnu 1965 v rozhovoru s Henrym Kissingerem kancléř poznamenal, že nechápe, jak si mohou Berličané pojmenovávat mosty nebo ulice ve městě po někom, kdo je zaprodal a tolik jim uškodil. Měl tím na mysli Kennedyho. Srv. Blasius, Rainer, Nicht an Europa verzweifeln. Vor 40 Jahren: President Kennedy auf Deutschland-Besuch. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung 23. 6. 2003, s. 12.

z psychologického hlediska velkou ránu, rozdělení země získalo v této monstrózní stavbě svůj symbol. Sjednocení země přestalo být reálnou variantou.³²⁴

Berlínská krize tak poněkud změnila i postavení SRN mezi západními státy. Pro vztah Spolkové republiky s anglosaskými zeměmi měla berlínská krize neblahé důsledky. Jestliže velkou část Adenauerovy vlády byly pro něj klíčovým partnerem Spojené státy, v období berlínské krize toto spojení vyměnil za vztah s Francií. Adenauer, který si až do konce svého mandátu uchoval primát ve tvorbě zahraniční politiky, usiloval o spolupráci s Francií v mnoha oblastech, dokonce i v jaderných otázkách.³²⁵ Potvrzením francouzsko-západoněmeckého tandemu byla známá Elysejská smlouva z 22. ledna 1963.³²⁶ Naopak vztah mezi SRN a Velkou Británií podařilo napravit až po odchodu Adenauera a Macmillana z úřadu.³²⁷

Díky výsledkům voleb z roku 1961 se změnilo i Adenauerovo dříve neotřesitelné postavení na domácí scéně, přesto až do svého odchodu z úřadu zůstal klíčovou osobou na německé politické scéně.

Podle toho vypadala i nekompromisní politika SRN vůči východnímu bloku. Není však pravda, že by Adenauer byl zcela neschopen pružnější politiky. Praktickým výsledkem Adenauerovy zahraniční politiky bylo v roce 1962 zřízení obchodních misí ve Varšavě, Budapešti, Bukurešti a Sofii (jednání s Prahou ztroskotala). Z tohoto

³²⁴ Kielmannsegg, Peter Graf: *Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschland*, Berlin 2000, s. 172-174; Bender 1997, s. 937.

³²⁵ Adenauer a de Gaulle se shodli na tom, že je v zájmu Evropanů, aby na kontinentu byly umístěny jaderné zbraně. Rakety Polaris, které byly součástí arzenálu amerických ponorek, oba politici označili za nedostatečnou záruku vůči Sovětům. Srv. Gespräch des Bundeskanzlers Adenauer mit Staatspräsident de Gaulle in Paris, 22. Januar 1963 č. 43. In: *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1963*, 1. Januar bis 31. Mai, sv. 1, hrsg. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes vom Institut für Zeitgeschichte, München 1994, s. 137-139.

³²⁶ Podle Hanse Petera Schwarze Elysejská smlouva nevyplývala z dřívější spolupráce mezi SRN a Francií, ale byla pouze krátkodobým nápadem. Adenauer a de Gaulle spolu nikdy o smlouvě nejednali, původně měla Paříž s Bonnem uzavřít jenom oficiální protokol. Srv. Schwarz, Hans-Peter: *Präsident de Gaulle, Bundeskanzler Adenauer und die Entstehung des Elysée-Vertrages*. In: Bracher, Karl Dietrich, Funke, Manfred, Schwarz, Hans-Peter: *Deutschland zwischen Krieg und Frieden*, Bonn 1990, s. 212.

³²⁷ Srv. Lee 1999, s. 127; Gearson-Schake, s. 143.

úspěchu – na němž se významně podílel i nový ministr zahraničí Gerhard Schröder – je patrné, že Adenauerovi nebyl ústup z linie Hallsteinovy doktríny tak vzdálený, jak se občas soudí.³²⁸ Podle německého historika Hannse Jürgena Küsterse byl dokonce za vhodných okolností připraven tuto doktrínu opustit úplně.³²⁹ Už za Adenauerova kancléřství je tedy možné zachytit první záblesky pozdější Brandtovy „Ostpolitik“.

Německým sociální demokratům se ve letech 1958-1961 podařilo postupně modernizovat svůj program, i přes volební porážku v roce 1961 učinili první kroky na cestě k převzetí vládní zodpovědnosti v SRN. Tím, že se součástí programu SPD pomalu stávaly názory, které prosazoval zpočátku izolovaný Brandt, se zlepšovalo i jeho osobní postavení v hierarchii strany. Na svůj vstup do vlády si však museli sociální demokraté ještě několik let počkat.

³²⁸ Booz, s. 66.

³²⁹ Küsters 1992, s. 538; Graml, Hermann: Die Aussenpolitik. In: Benz, Wolfgang (hrsg.), Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, sv. 1, Frankfurt a. M. 1989, s. 257.

ZÁVĚR

Známý americký politolog Hans Morgenthau vymezil ve své knize *Politika mezi národy* některé principy realistického pojetí politiky v mezinárodních vztazích. Přestože s nimi mnozí badatelé, zejména ti, kteří zastupují liberální a idealistickou školu, nesouhlasí a považují je za překonané, jejich připomenutí při interpretaci mezinárodního dění v období berlínské krize je dosti inspirativní, neboť umožňuje události, které vedly ke stavbě berlínské zdi na závěr nahlédnout v poněkud jiném světle.³³⁰

Morgenthau prohlásil, že politika je ovládána objektivními zákony, které jsou zakořeněny v lidské povaze. Vzhledem ke konstantám lidské povahy to podle něj znamená, že tyto zákony jsou ve své nejobecnější poloze nadčasové a nadkulturní. V souvislosti s mnou sledovaným problémem se tak nabízí úvaha, jakou motivaci měla Moskva a Chruščov osobně k rozpoutání krize. Které momenty v jejím rozhodování byly typické pro komunistický režim a které měly obecnější lidský rozměr. Je evidentní, že sovětské vedení bylo produktem komunistického kulturního a myšlenkového prostředí, které bylo přesvědčeno, že socialismus a komunismus je progresivním způsobem správy společnosti. Chruščov osobně věřil v sílu socialismu a jeho konečné vítězství. Úkolem Moskvy proto z jeho pohledu bylo vystupovat vůči ostatním státům suverénně a aktivně se zapojovat do mezinárodních událostí s cílem napomoci dalšímu rozšiřování socialismu. Nedávné výzkumy však ukazují, že nikoli nevýznamným důvodem k rozpoutání krize byl také strach kremelských špiček ze

³³⁰ Srv. Morgenthau, Hans J.: *Politics Among Nations*, New York 1985; Drulák, Petr: *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2003, s. 58.

znovuvyzbrojení Německa, a to nejenom proto, že by silné Německo mohlo ohrozit dominantní postavení SSSR na kontinentě, ale i na základě jejich obyčejné lidské zkušenosti z minulé války. Chruščov se navíc musel obávat, že pokud by nevystupoval před světovou veřejností dostatečně razantně a nehájil tím prestiž Sovětského svazu, mohl by se snadno ocitnout pod vnitropolitickým tlakem. Podobnému nebezpečí však musel čelit i Adenauer, který pokud si chtěl udržet svoji politickou tvář, musel rozhodně obhajovat svoji dosavadní neústupnou politiku. Dovolují si proto tvrdit, že i přes systémové rozdíly mezi Východem a Západem, je možné nalézt v chování jejich vůdců styčné body.

Dalším problémem, který jsem se ve své práci pokusil vyřešit byla otázka solidarity a vzájemné podpory uvnitř západní koalice. Je totiž zřejmé, že mezi Spojenými státy, Francií, Velkou Británií a Spolkovou republikou fungovala v době berlínské krize pospolitost, která byla založena na kulturní a morální sounáležitosti, ale i na strachu „z východního barbarství“. Při každé příležitosti, když bylo nezbytné vystupovat vůči Moskvě společně, nutnost demonstrovat jednotu Západu zvítězila a alespoň na čas překryla vzájemné rozpory. Na druhé straně bylo snahou této práce dokázat, že každá z hlavních západních mocností vstupovala do dění s vlastními zájmy, které byly často odlišné, a proto se každý stát snažil ovlivnit průběh událostí po svém.

Nejpatrnější je to na příkladu vztahů Velké Británie a Spolkové republiky. Macmillan a Adenauer reprezentovali dvě velmi odlišná pojetí mezinárodní politiky a také dva odlišné přístupy, jak se postavit vůči sovětským ultimátům. V rozhodujících momentech se sice vždy dokázali – alespoň navenek – shodnout, rozdíly však přesto přetrvávaly. Macmillan věřil v možnost s Rusy vyjednávat, a proto v březnu 1959 cestoval na dlouhou návštěvu SSSR. Naproti tomu Adenauer vůči Moskvě jakékoliv ústupky odmítal. Historici a politologové se přitom dodnes nemohou shodnout, která z koncepcí byla správná. Například Victor Mauer tvrdí, že Londýn sehrál v průběhu

krize roli prostředníka, kterému se podařilo zmírnit napětí mezi státy a byl tedy jedním z prvních architektů politiky détente.³³¹ John Gearson naopak považuje Macmillanovu snahu stát se čestným rozhodčím mezi Západem a Východem za neúspěšnou.³³²

Podle mého názoru jsou obě hodnocení poněkud nepřesná. Macmillanova touha po uvolnění napětí byla vedena dobrými úmysly, nepřišla však v pravý čas. Po krachu pařížské konference se Macmillan pokusil napravit poškozené vztahy se Spolkovou republikou, avšak vzhledem k předchozím neshodám mohla mít tato aktivita jen omezené výsledky.

Z mnoha pohledů se berlínská krize jakýmkoliv poučkám vymyká. Nejsložitějším problémem pro mě bylo interpretovat a ohodnotit Adenauerovu zahraniční politiku a její vazby na politiku vnitrostátní. Z pozice nejslabšího člena západní velmocenské koalice se Bonnu několikrát v průběhu krize podařilo úspěšně ovlivnit rozhodování svých partnerů. Za největší úspěch spolkové vlády považuji to, že se jí na konci roku 1959 podařilo přesvědčit Eisenhowerovu administrativu, aby si přestala pohrávat se změnou statutu Berlína. Tím se Spolková republika vymanila z nejhorší fáze izolace, do které se dostala po skončení ženevské konference v létě roku 1959.³³³ Naopak největší taktické chyby – z pohledu vnitrostátního – se Adenauer dopustil patrně ve dnech těsně po stavbě zdi, kdy svojí pasivitou otevřel prostor pro Brandta.

Jedním z cílů této práce bylo popsat razantní změnu, která se odehrála v zahraniční politice SRN v letech 1958-1961. Dospěl jsem přitom k přesvědčení, že k ní nedošlo ani tak v důsledku záměrných kroků spolkové vlády, jako spíše pod

³³¹ Mauer, s. 229.

³³² Patrné to podle něj bylo zejména po krachu pařížské konference v květnu 1960. Srv. Gearson, s. 5.

³³³ Izolace SRN na mezinárodní fóru byla zřetelná již před ženevskou konferencí, avšak její hlavní dopad lze vysledovat až po jejím skončení. V tomto smyslu jsem jí také popsal.

tlakem vnějších okolností, kterým nemohla Adenauerova zdánlivě rigidní politika odolat. Adenauer sice v rámci západní koalice dokázal prosadit většinu svých názorů, avšak již se mu nepodařilo reagovat na změnu nálady západoněmeckého obyvatelstva. Detailní popis období, kdy se kancléř musel vyrovnávat se silícím tlakem na změnu své politiky, již nebyl součástí této práce, přesto jsem se v epilogu pokusil nastínit alespoň některé základní rysy posledního období Adenauerovy vlády (1961-1963).

Mojí aspirací totiž bylo sledovat ty momenty, které ovlivnily další průběh studené války. Z celosvětového hlediska spočíval hlavní význam druhé berlínské krize v tom, že Berlín po stavbě zdi přestal být ohniskem napětí mezi oběma zneprátelenými bloky. Od této doby se konflikt mezi Západem a Východem přesunul z Evropy do třetích zemí.³³⁴ Proto i vyzbrojení SRN jadernými zbraněmi nebylo již tak závažným geopolitickým problémem. V Evropě tak byla nastolena rovnováha moci, která s menšími či většími výkyvy trvala až do roku 1989.

³³⁴ Na tom, že Berlín přestal být ohniskem napětí a neexistuje pro něj v současné době žádné přímé nebezpečí se shodli Adenauer a Brandt spolu s dalšími představiteli na schůzce, která se uskutečnila začátkem listopadu roku 1962. *Srv. Am 9. 11. 1962 von 11. 30 bis 12. 30 Uhr empfing der Herr Bundeskanzler den Regierenden Bürgermeister Brandt. StBKAH, III/150.*

SEZNAM LITERATURY A PRAMENŮ

Archivní prameny

Dokumentační redakce České tiskové kanceláře (ČTK)

Stiftung Bundeskanzler-Adenauer-Haus, Bad Honnef-Rhöndorf (StBKAH)

Vydané prameny

Adenauer. Rhöndorfer Ausgabe, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Rudolf Morsey, *Briefe* (dosud léta 1945-1961), 8 sv., Berlin, Paderborn 1983-2005.

Adenauer. Rhöndorfer Ausgabe, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Rudolf Morsey, *Teegespräche* (dosud léta 1950-1963), 4 sv., Berlin 1984-1992.

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, hrsg. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes vom Institut für Zeitgeschichte, (dosud léta 1949-1953, 1963-1973), 38. sv., München 1989-2005.

American Foreign Policy: Current Documents 1960, Washington, DC 1964.

Die Kabinettsprotokolle der Bundesregierung, hrsg. von Hartmut Weber (dosud léta 1949-1961), 14 sv., Boppard, München 1982-2003.

Dokumente zur Aussenpolitik, sv. III/1, hrsg. von Fritz T. Epstein etc., *Moskau Bonn*. Die Beziehungen zwischen der Sowjetunion und Bundesrepublik Deutschland 1955-1973, Dokumentation, Köln 1975.

Dokumente zur Berlin-Frage 1944-1966, sv. 18, hrsg. vom Forschungsinstitut der deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik in Zusammenarbeit mit dem Senat in Berlin, München 1967.

- Dokumente zur Deutschlandpolitik*, hrsg. vom Bundesministerium des Innern, III. řada (1955-1958), 4 sv., Frankfurt a. M. 1961-1969; IV. řada (1958-1966), 12 sv., (celkem VI řad, 30 sv. pro léta 1939-1974), Frankfurt a. M. 1958-2004.
- Dokumenty k mírovému řešení německé otázky 1960-1964*, vyd. Ministerstvo zahraničních věcí, Praha 1965.
- Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume IX, The Berlin Crisis*, Department of State, Washington, DC 1993.
- REIMAN, Michal, LUŇÁK, Petr: *Studená válka 1954-1964. Sovětské dokumenty v českých archivech*, Brno 2000.
- Rhöndorfer Gespräche*. Veröffentlichungen der Stiftung Bundeskanzler-Adenauer-Haus, 20 sv., hrsg. von Hans-Peter Schwarz etc., Bonn 1985-2004.

Prameny soukromého charakteru

- ADENAUER, Konrad: *Erinnerungen 1945-1963*, 4 sv., Stuttgart 1965-1968.
- BLANKENHORN, Herbert: *Verständnis und Verständigung*, Frankfurt a. M. 1980
- BRANDT, Willy: *Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975*, Hamburg 1976.
- BRANDT, Willy: *Erinnerungen*, a.M. 1989.
- CARSTENS, Karl: *Erinnerungen und Erfahrungen*, Boppard 1993.
- EVANS, Harold: *Downing Street diary. The Macmillan years 1957-1963*, London 1981.
- CHRUŠČOV, Nikita: *O zahraniční politice SSSR 1960*, I. díl, Praha 1962.
- KROLL, Hans: *Lebenserinnerungen eines Botschafters*, Köln 1967.
- MACMILLAN, Harold: *Pointing the way 1959-1961*, London 1972.
- MACMILLAN, Harold: *Riding the storm 1956-1959*, London 1971.

OLLENHAUER, Erich: *Reden und Aufsätze*, Berlin, Bonn 1977.

SPRINGER, Axel: *Aus Sorge um Deutschland*, Stuttgart 1980.

Odborná literatura

ALDOUS, Richard, LEE, Sabine: *Harold Macmillan and Britain's world role*, Basingstoke 1995.

ALDOUS, Richard: *Harold Macmillan and the Search for a Summit with the USSR*, doktorandská práce, Cambridge 1993.

ASHTON, Nigel J.: *Kennedy, Macmillan and the Cold war: the irony of interdependence*, New York 2002.

BELEZKI, Viktor N.: *Die Politik der Sowjetunion in den deutschen Angelegenheiten in der Nachkriegszeit 1945-1976*, Berlin (Ost) 1977.

BENDER, Peter: *Neue Ostpolitik, Vom Mauerbau zum Moskauer Vertrag*, München 1989.

BESCHLOSS, Michael R.: *The Crisis Years, Kennedy and Krushchev 1960-1963*, New York 1991.

BESSON, Waldemar: *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik, Erfahrungen und Massstäbe*, München 1970.

BOOZ, Rüdiger Marco: *„Hallsteinzeit“. Deutsche Außenpolitik 1955-1972*, Bonn 1995.

BREMEN, Christian: *Die Eisenhower-Administration und die zweite Berlin-Krise 1958-1961*, Berlin 1998.

CATTERALL, Peter: *The Macmillan diaries*, London 2003.

CATUDAL, Honore: *Kennedy and the Berlin Wall crisis*, Berlin 1980.

- DOERING-MANTEUFFEL, Anselm: Die Bundesrepublik Deutschland in der Ära Adenauer. Außenpolitik und innere Entwicklung 1949-1963, Darmstadt 1988.
- DRULÁK, Petr, *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2003.
- FISHER, Nigel: *Harold MacMillan*, London 1982.
- FREEDMAN, Lawrence: *Kennedy`s Wars: Berlin, Cuba, Laos, and Vietnam*, New York 2000.
- GEARSON, John P. S.: *Harold Macmillan and the Berlin Wall crisis, 1958-62*, London 1998.
- GEARSON, John P.S., SCHAKE, Kori: *The Berlin Wall Crisis. Perspectives on Cold War Alliances*, Basingstoke 2002.
- GRAML, Hermann: Die Aussenpolitik. In: BENZ, Wolfgang (hrsg.), *Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, sv. 1, Frankfurt a. M. 1989.
- GREWE, Wilhelm G.: *Deutsche Aussenpolitik der Nachkriegszeit*, Stuttgart 1960.
- HANRIEDER, Wolfram F.: *Deutschland, Europa, Amerika. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949-1994*, Paderborn 1995.
- HANRIEDER, Wolfram F.: *Die stabile Krise. Ziele und Entscheidungen der bundesrepublikanischen Aussenpolitik 1949-1969*, Düsseldorf 1971.
- HARRISON, Hope M.: *Driving the Soviets up the Wall. Soviet-east german relations, 1953-1961*, New York 2003.
- HARRISON, Hope M.: *Ulbricht and the concrete „rose“: new archival evidence on the dynamics of societ-east german relation and the Berlin crisis 1958-1961*, Cold War International History Project, Washington, DC 1993.
- HELLER, David, HELLER, Dean: *The Berlin Wall*, New York 1962.
- HERZFELD, Hans: Das geteilte Deutschland. In: CORNIDES, Wilhelm, MENDE, Dietrich, WAGNER, Wolfgang, *Die Internationale Politik 1958-1960*, Jahrbücher

- des Forschungsinstituts der deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, München 1971.
- HORNE, Alistair: *Macmillan 1957-1986: volume II of the official biography*, London 1989.
- KIELMANNSEGG, Peter Graf: *Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschland*, Berlin 2000.
- KNIGHT, Amy: *Berija-Stalinův první pobočník*, Praha 1995.
- KÖHLER, Henning: *Adenauer. Eine politische Biographie*, Berlin 1994.
- KOCH, Peter: *Willy Brandt. Eine politische Biographie*, Frankfurt a.M. 1988.
- LAMB, Richard: *The Macmillan years 1957-1963: the emerging truth*, London 1995.
- LEE, Sabine: *An uneasy partnership. British-German relations between 1955 and 1961*, Bochum 1996.
- LEE, Sabine: Pragmatism versus Principle? Macmillan and Germany. In: ALDOUS, Richard, LEE, Sabine: *Harold Macmillan: aspects of a political life*, Basingstoke 1999.
- LEMKE, Michael: *Die Berlinkrise 1958-1963. Interessen und Handlungsspielräume der SED im Ost-West Konflikt*, Berlin 1995.
- LEUPOLD, Bernd: *“Weder anglophil noch anglophob“: Grossbritannien im politischen Denken Konrad Adenauers*, Frankfurt a. M. 1997.
- LOTH, Wilfried, Picht, R. (vyd.): *De Gaulle, Deutschland und Europa*, Opladen 1991.
- LOTH, Wilfried: *Der Weg nach Europa*, Göttingen 1991.
- LOTH, Wilfried: *Die Teilung der Welt 1941-1955*, München 1983.
- LOTH, Wilfried: *Overcoming the Cold war. A history of Détente, 1950-1991*, Basingstoke 2002.
- MAIZIÉRE, Ulrich de: Zur Mitwirkung der Bundesrepublik Deutschland an der Nuklearstrategie der NATO (1955-1972). In: BRACHER, Karl Dietrich, FUNKE,

- Manfred, SCHWARZ, Hans-Peter: *Deutschland zwischen Krieg und Frieden*, Bonn 1990.
- MORGENTHAU, Hans J.: *Politics Among Nations*, New York 1985.
- MORSEY, Rudolf: *Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969*, München 1990.
- NÁLEVKA, Vladimír: *Hrátky s německou otázkou*. In: *Z neznámých stránek historie*, Praha 2001.
- NÁLEVKA, Vladimír: *Světová politika ve 20. století II.*, Praha 2000.
- NOACK, Paul: *Deutsche Aussenpolitik seit 1945*, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1972.
- NOVÁK, Miloslav: *Kancléř Adenauer*, Praha 1995.
- SCHWARZ, Hans-Peter: *Adenauer. Der Aufstieg: 1876-1952*, sv. 2, Stuttgart 1991; *Der Staatsmann 1952-1967*, sv. 1, Stuttgart 1986.
- SCHWARZ, Hans-Peter: *Die Ära Adenauer. Gründerjahre der Republik 1949-1957*, sv. 1, Stuttgart 1981 (= *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 2. sv.); *Epochenwechsel 1957-1963*, sv. 2, Stuttgart 1983 (= *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 3. sv.).
- SCHWARZ, Hans-Peter: *Präsident de Gaulle, Bundeskanzler Adenauer und die Entstehung des Elysée-Vertrages*. In: BRACHER, Karl Dietrich, FUNKE, Manfred, SCHWARZ, Hans-Peter: *Deutschland zwischen Krieg und Frieden*, Bonn 1990.
- SIEBENMORGEN, Peter: *Gezeitenwechsel. Aufbruch zur Entspannungspolitik*, Bonn 1990.
- SLUSSER, Robert M.: *The Berlin crisis of 1961*, Baltimore, London 1973.
- STEININGER, Rolf: *Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlin-Krise 1958-1963*, München 2001.

- TAPPER, Alexander: *Das Berlin-Problem und die Außenpolitik der BRD (1949-1963)*, seminární práce (nevydaná), Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen, Aachen 2001-2002.
- TURNER, John: *Macmillan*, London 1994.
- TUSA, Ann: *The Last Division*, New York 1997.
- URWIN, Derek W.: *A Political History of Western Europe since 1945*, London, New York 1997.
- WILLIAMS, Charles: *Adenauer*, Praha 2002.
- WYDEN, Peter: *Wall - The Inside Story of Divided Berlin*, New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo 1989.
- ZUBOK, Vladislav M.: *Krushchev and the Berlin crisis (1958-1962)*, Cold War International History, Washington, DC 1993.

Časopisecké studie a novinové články

- BENDER, Peter, *Berlinkrise – Geburtsstunde der neuen Ostpolitik*. In: Deutschland Archiv 30, 1997, č. 6, s. 934-939.
- BLASIUS, Rainer, *Nicht an Europa verzweifeln. Vor 40 Jahren: President Kennedy auf Deutschland-Besuch*. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung 23.6.2003, s. 12.
- BONWETSCH, Bernd, FILITOW, Alexei, *Chruschtschow und der Mauerbau. Die Gipfelkonferenz der Warschauer-Pakt-Staaten vom 3.-5. August 1961 [Dokumentation]*. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 48, 2000, č. 1, s. 155-206.
- HORČIČKA, Václav, *Druhá berlínská krize a politika Spolkové republiky*. In: Historický obzor 11, 2000, č. 9-10, s. 217-225.

- KOSTHORST, Daniel, *„Sie sind ein Opfer unserer Propaganda“. Die letzten Gespräche Ulbrichts mit Chruschtschow 1964 in Moskau-Eine Dokumentation.*
In: Deutschland Archiv 29, 1996, č. 6, s. 872-887.
- KÜSTERS, Hanns Jürgen, *Kanzler in der Krise. Journalistberichte über Adenauers Hintergrundgespräche zwischen Berlin-Ultimatum und Bundespräsidentenwahl 1959.* In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 36, 1988, č. 4, s. 733-768.
- KÜSTERS, Hanns Jürgen, *Konrad Adenauer und Willy Brandt in der Berlin-Krise 1958-1963.* In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 40, 1992, č. 3, 483-542.
- LAUFER, Jochen, *Die UdSSR und die Ursprünge der Berlin-Blockade 1944-1948.* In: Deutschland Archiv 31, 1998, č. 4, s. 564-613.
- LUŇÁK, Petr: *Krushchev and the Berlin Crisis, Soviet Brinkmanship Seen from Inside.* In: Cold War History 3, 2003, č. 2, s. 53-82.
- MAUER, Victor, *Macmillan und die Berlin-Krise 1958/1959.* In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 44, 1996, č. 1, s. 229-256.
- METZLER, Gabriele, *Am Ende aller Krisen? Politisches Denken und Handeln in der Bundesrepublik der sechziger Jahre.* In: Historische Zeitschrift 275, 2002, č. 1, s. 57-103.
- PROWE, Diethelm, *Der Brief Kennedys an Brandt vom 18. August 1961. Eine zentrale Quelle zur Berliner Mauer und der Entstehung der Brandtschen Ostpolitik.* In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 33, 1985, č. 2, s. 373-383.
- ROSS, Corey, *„...sonst sehe ich mich veranlasst, auch nach dem Westen zu ziehen“.* „Republikflucht“, *SED-Herrschaft und Bevölkerung vor dem Mauerbau.* In: Deutschland Archiv 34, 2001, č. 4, s. 613-627.
- SCHERSTJANOI, Elke, *Die Berlin-Blockade 1948/49 im sowjetsichen Kalkul.* In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 16, 1998, č. 6, s. 495-505.

SCHWARZ, Hans-Peter, *Adenauer und die Kernwaffen*. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 37, 1989, č. 4, s. 567-593.

WETTIG, Gerhard, *Die sowjetische Politik während der Berlinkrise 1958-1962. Der Stand der Forschungen*. In: Deutschland Archiv 30, 1997, č. 3, s. 383-398.

WETTIG, Gerhard, *Die UdSSR und die Krise um Berlin. Ultimatum 1958-Mauerbau 1961-Modus vivendi 1971*. In: Deutschland Archiv 34, 2001, č. 4, s. 592-613.